

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет
економіки і торгівлі
ім. М.І. Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

К.В. Ніколенко

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОСТІ

Конспект лекцій

Кривий Ріг
2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет
економіки і торгівлі
ім. М.І. Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

К.В. Ніколенко

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОСТІ

Конспект лекцій

Ступінь: бакалавр

Затверджено на засіданні
кафедри іноземної філології,
українознавства
та соціально-правових дисциплін
Протокол № 5
від "18" листопада 2019 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол № 4
від "19" грудня 2019 р.

Кривий Ріг
2019

УДК 811.111(075.08)
ББК 81.432.1 – 923
Н 56

Ніколенко, К. В.

Н 56 Цивілізаційні трансформації сучасності: конспект лекцій / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціально-правових дисциплін; К.В. Ніколенко. Кривий Ріг : [ДонНУЕТ], 2019. 104 с.

Основні питання щодо становлення та формування цивілізаційних трансформацій сучасності як навчальної дисципліни запропоновані в методичній розробці. Сутність трансформацій та їх вплив на сучасні соціально-економічні відносини є основним аспектом розгляду, що покликаний пояснити та більш глибоко розкрити модерні суспільні процеси. Курс лекцій побудовано з врахуванням сучасних вимог до освітнього процесу.

ББК 81.432.1 – 923

© Ніколенко К. В., 2019

© Донецький національний
університет економіки і торгівлі
ім. М. Туган-Барановського, 2019

ЗМІСТ

Вступ	5
Змістовий модуль 1. Загально-теоретичне уявлення про культуру та цивілізацію	7
Лекція 1. Поняття культури в сучасній соціально-філософській традиції	7
Лекція 2. Філософське розуміння поняття «цивілізація»	14
Лекція 3. Сутність соціальних трансформацій	27
Лекція 4. Сучасна цивілізація та соціальні трансформації	33
Змістовий модуль 2. Прикладні теорії сучасних трансформацій	43
Лекція 5. Специфіка українських соціальних трансформацій	43
Лекція 6. Соціально-економічні особливості мультикультуралізму	53
Лекція 7. Альтерглобалізм та його форми у трансформаційній системі сучасності	76
Лекція 8. Цивілізаційні виміри глобальних економічних процесів	90
Список рекомендованих джерел	102

ВСТУП

Вимоги до викладання загально теоретичних дисциплін, які відповідають сучасному рівню розвитку інформаційного суспільства, у парадигмі новітніх підходів до навчання й викладання у закладах вищої освіти передбачають акцентування на формуванні та розвитку у студентів здатності до аналітичного й критичного мислення в умовах аргументативного дискурсу, розвитку вмінь самостійно отримувати, осмислювати інформаційні блоки, використовувати результати аналізу та обробки інформації для розв'язання практичних завдань.

Метою викладання навчальної дисципліни «Цивілізаційні трансформації сучасності» є системний виклад основних фактів історії розвитку поняття цивілізація, який передбачає презентацію наявних напрямів розвитку сучасних соціальних складових, формування загальних принципів існування суспільних концептів як складових соціально-економічних процесів сучасності.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є історичний процес утворення культури і цивілізації та їх сутнісні особливості трансформаційних процесів.

Опанування теоретичних положень курсу студентами базується на теоретичних знаннях та практичних уміннях з таких дисциплін: «Філософія», «Соціологія», «Політологія», «Історія української державності і культури», «Історія економічних вчень», «Психологія». Вони покликані дати базові поняття для системного вивчення сучасних трансформацій. Загальні уявлення з наступних дисциплін філософсько-соціального напрямку «Культурологія», «Етика», «Естетика» та «Релігієзнавство» можуть бути покликаними більш глибоко пояснити цивілізаційні особливості процесів трансформацій. Значну увагу приділено синергетичному підходу до вивчення суспільства.

Основними **завданнями** навчальної дисципліни «Цивілізаційні трансформації сучасності» є:

- ознайомити студентів з теоретичними питаннями курсу з урахуванням загальної філософської термінології;
- навчити студентів застосовувати діахронічний підхід до вивчення фактів історичного розвитку соціуму з точки зору культурного та цивілізаційного підходів та допомогти використовувати знання, які були отримані під час опанування курсу, для соціально-економічного аналізу з точки зору історичної перспективи та перспективного розвитку;
- сформувати в студентів уміння застосувати теоретичні відомості й положення курсу в процесі економічної діяльності з урахуванням філософсько-соціальної складової.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Цивілізаційні трансформації сучасності» студенти повинні **знати:**

- важливі історичні процеси та соціолого-політичні фактори, які мали

вплив на формування та функціонування цивілізацій;

- загальні закономірності становлення культури та основні соціальні явища, які відбулися на певному етапі її розвитку в процесі економічної діяльності;

- причини та шляхи утворення специфічних рис, властивих для сучасного стану людської цивілізації.

Студенти повинні **вміти**:

- застосовувати основні методи, типи і форми культури при здійсненні економіко-теоретичного аналізу особливостей цивілізації;

- визначати типологічні та нетипові риси певної цивілізації в її історичному розвитку;

- розуміти єдність, взаємозв'язок та взаємозумовленість історичних змін процесу виробництва, засобів виробництва, ставлення до суб'єкту виробництва; аналізувати специфіку соціально-історичного контексту соціальних трансформацій;

- використовувати знання з курсу для пояснення специфічних особливостей сучасного стану цивілізацій та культур.

Запропонована методична розробка має за мету сприяти засвоєнню студентами основних положень теоретичного курсу та формуванню практичних навичок аналізу соціально-економічних явищ в історичній перспективі для більш адекватного та глибокого розуміння індивідуального та специфічного характеру розвитку трансформуючих процесів сучасності, що зумовлюють перспективи та вектори соціального розвитку як такого. Здатність здійснювати перспективний аналіз, дослідження та прогноз – покликані реалізувати теоретичні дані даного видання.

За змістом і структурою конспект лекцій відповідає чинним вимогам до укладання навчально-методичної літератури з дисциплін та включає інформаційні матеріали, які пропонують системний і стислий виклад основних тем та теоретичних положень з опорної інформації курсу.

Змістовий модуль 1. Загально-теоретичне уявлення про культуру та цивілізацію

Лекція 1. Поняття культури в сучасній соціально-філософській традиції

ПЛАН

1. Філософське поняття культури. Теорії культури.
2. Структура культури.
3. Атрибутивні ознаки і властивості культури.

Література: 1, 2, 3, 6, 8.

Поняття і терміни: *культура, матеріальна культура, духовна культура, культурна дифузія, культурна трансмісія, антикультура, аксіологічний підхід в культурі.*

1. **Філософське поняття культури. Теорії культури.** Поняття культури було відоме людству з давнини. Але найбільш поширеного вжитку набуває саме в епоху французького Просвітництва. В цей період культура стала розумітись як штучне явище, що є проявом людської діяльності і носить антропологічний характер. Просвітники 18 століття дійшли висновку про те, що існують діалектичні пари протилежностей: культура-натура, культура-природа. Цими парами пояснюється протистояння між людським існуванням та існуванням природи. Вже в цей період з'являється думка про певне протистояння між природою та людиною. Культура в той час маркувала різні сфери суспільної свідомості: мораль, мистецтво, освіта, наука тощо.

На початку 20 століття (та в кінці 19-го) дослідники схотяться на думці, що людина творить культуру, формує її антропологічний характер. В процесі людського розвитку, становлення, прояву, формування та інших процесів людського існування з'являється культура та розуміється вона саме в контексті цих складових. Діяльність людини є конструктивним критерієм, що здатний подолати проблеми дефініції культурного та безкультурного, людяного та нелюдяного тощо. Під культурою ми розуміємо загальну характеристику людського буття, сутнісна ознака якої полягає у свідомому перетворенні дійсності, свідомій зміні навколишньої реальності, свідомих покращеннях та вдосконаленнях, які вдрізняють людську діяльність від тваринного інстинктивного способу перетворення навколишнього світу.

У світі є декілька гіпотез походження культури. Їх існує достатньо багато, але виокремимо основні. Ціннісна гіпотеза – полягає в аксіологічному (ціннісному) сенсі, тобто культура це система цінностей які формують та обумовлюють її, а процес їх формування та накопичення є і є культур творенням. Дільнісна гіпотеза – культура є процесом і результатом людської діяльності, тобто через специфіку діяльності людини культура яв раз і виникає. Ігрова гіпотеза – людина, народжуючись, за допомогою гри пізнає

навколишній світ, вчиться діяти, спілкуватись, навчатись та ін. саме в грі, 8 отже і культура є результатом ігрової діяльності, зміни в правилах. Умовах та інших специфічних особливостях призводять до формування культури та появи нових культурних форм. Теологічна гіпотеза – розуміє під собою божу природу походження культури (і людину, і світ створив Бог; культура – це особливий спосіб Божого проведіння, що обумовлює специфіку людської діяльності, тощо).

В цілому можна визначити три основних підходи для розуміння визначення культури: емпіричний, аксіологічний та діяльнісний. Емпіричний підхід описує культуру як суму всіх результатів діяльності людини. Аксіологічний підхід полягає в критичному оцінюванні результатів людської діяльності з точки зору існування певного еталону, зразку, ідеального шаблону. З чого виникає пара протилежностей – культурне-некультурне, які, власне, і трактують цінність та значущість. Діяльнісний підхід ґрунтується на вузько спрямованому характері людської діяльності, на розумінні визначенні культури як суто людського явища. Бо людська діяльність сама по собі не є позабіологічною, вона ґрунтується на загальних законах і фізіологічних в тому числі. Але це не все, що її визначає. Характер людської діяльності може набувати поза біологічних рис, коли людина стає активним творцем культурних елементів. Цей підхід як-би ґрунтується на двох попередніх, реландуючи в собі їх оснві риси та наголошуючи специфіці діяльності людини.

В широкому значенні, під культурою ми будемо розуміти конгломерат духовних та матеріальних здобутків людства, що репрезентують його історичний розвиток та реалізуються у звичній діяльності особи, втілюються в моральних, естетичних, соціальних та інших її особливостях.

У вузькому розумінні під культурою ми маємо на увазі сферу духовного життя суспільства. Тобто культура знаходить своє відображення в освіті, науці, мистецтві та в появі певних соціальних інститутів та організацій, які мають на меті забезпечити виконання необхідних процесів та здійснюють охоронну функцію – бібліотеки, театри, музеї, школи, заклади вищої освіти, різноманітні гуртки та товариства людей за інтересами тощо.

А іноді під культурою розуміють ступінь вихованості та освіченості людини. Наскільки вона вміє поводитись у суспільстві, орієнтується в наукових та інших питаннях, як проявляє свлю компетентність, що і формує її поведінку зокрема та особистість в цілому. І всі ці особистісні якості тісно пов'язані з ціннічними складовими, бо такі поняття як гуманізм, толерантність, терпимість та інші вказують на ступінь розвитку людини.

Отже, культурою ми вважаємо і наукові досягнення, і архітектурні споруди, і результати матеріального виробництва, і вихованість людини, і творчість, і мораль. Культура є сенсом, прагненням, вищим орієнтиром в діяльності людини. Як можна помітити, культура є дуже широким поняттям, що охоплює майже незлічену кількість складових з загальною рисою – все це виділяє людське існування як виключно специфічне, не схоже з іншими.

Критерії «людяності» прагнення допомогти, бути небайдужим, формувати в собі поважливе ставлення до всього існуючого та до розуміння речей, які не є звичними та властивими як раз і формує змістовне поле поняття культури. 9 А все те, що викликає в людства нерозуміння та несприйняття через антигуманістичний характер, що може шкодити не просто оточуючим людям, а порушувати всі норми та правила існування людства, загрожувати безпечному існуванню чи взагалі вимиранню людини розуміється як антикультурне, неприйнятне та таке, що не має право на існування взагалі.

2. Структура культури.

Майже скрізь культуру розділяють на два види, за її структурними компонентами вона може бути матеріальною та духовною. Більш широкого вжитку дістало поняття матеріальної культури під яким розуміється засвоєння природи.

У загальнокультурному розвитку людства основне, визначальне значення має матеріальна культура – досягнення, які виражають головним чином рівень освоєння людиною сил природи. Вона охоплює всю сферу матеріально-практичного існування і розвитку людей, всю сферу їх безпосереднього впливу на природу. Відомо, що у процесі своєї діяльності люди створюють матеріальне багатство суспільства, яке включає в себе як засоби праці (інструменти, верстати, машини тощо), так і засоби індивідуального споживання (одяг, помешкання, побутові речі та ін.). Обидва ці види матеріального багатства суспільства утворюють речові елементи матеріальної культури, її предметну форму існування.

Матеріальну культуру можна поділити на: культуру праці (засоби праці) та культуру побуту (засоби споживання).

Матеріальна культура існує не лише у вигляді засобів праці і засобів споживання, тобто у чисто предметній формі. Вона включає в себе реальні здібності, навички, знання, які застосовуються у процесі матеріального виробництва. У цьому розумінні часто говорять про "культуру праці" різних історичних епох.

Досягнення у сфері матеріальної культури нерозривно пов'язані з рівнем духовного розвитку людей, тому не випадково археологи та етнографи на підставі вивчення пам'яток матеріальної культури роблять висновки щодо рівня духовної культури тієї чи іншої епохи, країни, народу.

Якщо матеріальна культура є результатом матеріальної діяльності людей, то духовна культура – результат духовної діяльності. Вона відображає досягнення, які показують рівень і глибину пізнання природи й суспільства, ширину світогляду, втілення у суспільне життя ідей і знань.

До структури духовної культури суспільства належать такі основні елементи:

1. Явища сфери суспільної свідомості, тобто політична культура, світоглядна культура (філософські, політичні, соціальні та інші ідеї і погляди людей), моральна культура (норми поведінки, "культурні форми спілкування", культура почуттів), естетична культура (література й

мистецтво, художнє конструювання, технічна естетика), а також науково-технічна творчість.

Такі явища духовного життя людей, як мова, мислення (логіка) – також характеризують духовну культуру суспільства. Звільнення людських почуттів та характеру від так званого "зоологічного індивідуалізму", вміння володіти своїми почуттями і настроями є також суттєвими елементами духовної культури.

2. Різні соціальні інститути й організації, які здійснюють духовне виробництво, регулюють і спрямовують культурно-історичний процес відповідно до політики держави.

3. Матеріально-технічна база духовної культури, яка використовується для виробництва і поширення досягнень культури серед населення (окремі галузі промисловості – поліграфічна, паперова; книговидавництво, театри, музеї, палаци культури, бібліотеки, а також засоби зв'язку, масової інформації тощо).

Духовна культура, таким чином, є вищим проявом і керівним чинником у системах цілісної людської культури, оскільки саме вона орієнтує, мотивує, формує, визначає, надає сенсу всім сферам діяльності людини, у тому числі сфері матеріального виробництва. Саме духовна культура є тим, що культивує гуманність сутнісних сил людини – почуттів, розуму, волі, освітлюючи їх вищими духовними цінностями: добром, правдою, красою та любов'ю, яка є вищим проявом і реалізацією духовної людини.

Отже, культура як феномен суспільного життя є результатом суспільної діяльності, засобами якої практично й духовно людина перетворює світ і саму себе, створюючи власний надприродний світ, в якому вона живе.

Коротко розглянемо сфери культури:

Політична культура включає в себе найкращі способи політичного вибору і дії, цінності та ідеали політичної перебудови суспільства, оптимальні форми суспільних взаємовідносин людей у процесі взаємного узгодження їх інтересів тощо.

У моральній культурі фіксується досягнутий суспільством рівень уявлення про добро, зло, честь, справедливість, обов'язок тощо. Ці уявлення, норми регулюють поведінку людей, характеризують соціальні явища. Засвоюючи моральні погляди і принципи, Людина перетворює їх у моральні якості і переконання.

Естетична культура суспільства включає в себе естетичні цінності (уявлення про прекрасне, величне, трагічне тощо), способи їх створення і споживання. Особливість естетичного сприйняття полягає у тому, що люди, їх вчинки, продукти діяльності, явища природи сприймаються перш за все чуттєво, у їх зовнішній виразності.

Найважливішого значення сьогодні набуває екологічна культура. Драматична ситуація, яку переживає сучасне людство, багато в чому зумовлена катастрофічними змінами, які відбуваються у природі в результаті людської діяльності. Вона включає в себе нові цінності і способи виробничої,

політичної та іншої діяльності, спрямовані на збереження планети як унікальної екологічної системи.

Крім цього, існує багато інших видів культури: економічна, наукова, релігійна, трудова, побутова та ін., які відображають різні форми людської життєдіяльності. Важливою є також культура спілкування, органічно пов'язана з культурою мислення, почуттів, мови тощо.

Визначається також певна типологія культур. Так, наприклад, виділяють національну (українську, російську, німецьку та ін.) культуру; культуру певних соціальних груп чи класів.

Загальноприйнятим є виділення певних культурних епох: антична культура, культура середньовіччя, епохи Відродження; ті чи інші форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, моральна, фізична і т. д.

Можна знайти в літературі і поділ культури на своєрідні культурні пласти чи підрозділи, наприклад: масова культура, елітарна, молодіжна та ін. або ж офіційна культура.

На початку ХХ ст. в Європі склалися дві різні форми культури. Вишукане мистецтво, літературу, яку створювала й сприймала еліта, вважали високою культурою. Фольклор (легенди, міфи, пісні, казки, вертеп), автором якого був простий люд, називали народною культурою. У ті часи продукти як високої, так і народної культури здебільшого призначалися для певної аудиторії. З появою радіо, телебачення та інших засобів масової інформації межа між двома колись відокремленими культурами поступово зникла. На базі двох культур виникла одна велика масова культура.

3. Атрибутивні ознаки і властивості культури. Культура як суще розгалужена в часі, просторі, перебуває у постійному русі (розвитку). Час культури – це минуле, сьогодення та майбутнє людської культуротворчої діяльності в єдності її поступальності й циклічності, що породжує все багатство культурного надбання. Тобто час у культурі – це не мить між минулим і сучасним, а тривалий творчий процес, певний (для кожного історичного часу) щабель розвитку, що уособлює можливості відповідно до вимог епохи та можливостей людини відтворювати минулі етапи культури.

Час культури є складним утворенням. Він охоплює час історичний (різні форми буття культури), час соціальний (спектр соціальних ритмів, зумовлених відповідними закономірностями різних процесів у людських колективах) і час людського буття. Його розглядають не як довільний калейдоскоп подій, фактів, явищ, а як процес з притаманною йому ритмічністю, послідовністю, що визначаються людською діяльністю.

Простір культури – це світ предметів і процесів «другої», або «штучної природи». Він цілком є продуктом і сферою людської культуротворчої діяльності. У зв'язку з обширністю його інколи поділяють на підпростори:

- ойкумена – частина природного середовища, заселена людьми;
- історико-культурна сфера – окремі частини ойкумени;

·окремі осередки проживання (від поселень первісних людей до сучасних мегаполісів).

Матеріальні та ідеальні культурнозначимі просторові форми речей і процесів утворюють соціальний простір, в якому відтворюється і розвивається людина і крізь при-зму якого вона сприймає решту світобудови.

Відповідно до особливостей просторового поширення культури виок-ремлюють її зовнішній і внутрішній простори. Зовнішній межує з природним середовищем, визначаючи одну із традиційних, а нині й гостру проблему взаємозв'язку культури і природи. Внутрішній простір культури виявляється у поширенні на Землі археологічних культур, ойкумени, взаємодії первісної периферії та цивілізації, цивілізацій між собою, формуванні історико-культурних сфер.

Існує і простір конкретної національної культури, що охоплює не лише тло, на якому простежується буття нації, чи сцену, на якій певний народ грає свою роль, а й її власну невід'ємну частину – все самобутнє і неповторне, що створила нація (мова, символи, норми, засоби спілкування і діяльності, художньо-чуттєве відображення світу тощо), а також і те, що має загальнолюдський вимір, породжено спільними людськими ознаками (виготовлення знарядь праці, найпростіші моральні заборони, протиле-жність добра і зла, наявність історично змінних потреб, вольовий свідомий характер життєдіяльності, усвідомлен-ня величі космосу, осягнення абсолюту тощо).

Поняття світовий культурний простір охоплює все культурне надбання людства планети, все, що становить загальнолюдську цінність. Водночас світовий культурний простір розглядається як своєрідний інформаційний, ціннісний резервуар конкретної національної культу-ри, в якій вона вносить свої унікальні надбання.

З огляду на те, що передумовою, внутрішньою причиною і визначальним чинником буття культури є людська діяльність, стає очевидним наявність руху (розвитку) в культурі. Та розуміння руху як невід'ємної властивості культури бу-де неповним поза розглядом проблеми саморуку культури, що постає як культурний прогрес, невіддільний від соціаль-ного, науково-технічного прогресу. Культурний прогрес є своєрідною єдністю «онтогенезу» (індивідуального розвитку) та «філогенезу» (історичного розвитку) культури. Людина – альфа і омега (початок і кінець, суть) культури, її джерелом і субстанцією є людська праця, що створює не лише предметний світ, матеріальні багатства, а й породжує са-му людину в розмаїтті природних, соціальних, духовних зв'язків і відносин із зовнішнім світом і собою.

Отже, культура – це також виробництво, продуктом якого є людина, а виробництво – це передусім дія, рух, розвиток.

Завдяки реалізації механізму «соціальної спадковості», коли кожне нове покоління засвоює набуті попередньою людською діяльністю знання, вміння, навички, цінності, відбувається залучення нових поколінь до досягнутого на певно-му історичному етапі рівня розвитку культури, що

філософською мовою визначається як розпредмечування діяльності і культури. Воно передбачає включення до своєї безпосередньої діяльності вже існуючого масиву культури, занурення суб'єкта діяльності у буття культури. Однак людина не лише засвоює вже набуте в культурі, а й створює нові, власні матеріальні й духовні цінності – бере участь у процесі опредмечування культури. Новостворені цінності, забезпечуючи буття культури, розпредмечуються в діяльності вже на-ступних поколінь. Тому в людській діяльності опредмечування означає етап творення, творчості, а розпредмечування – етап навчання, оволодіння, засвоєння. Діалектика цих етапів (опредмечування – предметність – розпредмечування) ілюструє процес саморуху культури, розкриває її сутність як саморозвитку людини – суб'єкта культурно-історичного процесу. Тому поняттям «культура» часто позначають якісний рівень людського буття: спосіб поведінки, вихованість, освіченість, оволодіння певною сферою знання і діяльності тощо. Це дає підстави для висновку, що культура є нагромадженням якості та пориванням до якості.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте поняття культури?
2. Наведіть приклади розділення культури на матеріальну та духовну культуру? Визначте принципи, що лежать в основі класифікації?
3. Розкрийте сутність поняття «світовий культурний простір».

Лекція 2. Філософське розуміння поняття «цивілізація».

ПЛАН

1. Поняття цивілізації.
2. Особливості формування цивілізацій.
3. Цивілізація як ступінь розвитку суспільства.

Література: 1, 2,3,7,8,12,14,16,20.

Поняття і терміни: *цивілізація, "глобальна цивілізація", "африканські цивілізації", "протоіндійська цивілізація", "стародавня індійська цивілізація", "локальні цивілізації", "космогенні цивілізації", "перші цивілізації", "шумеровавілонська цивілізація.", стародавні цивілізації", "античні цивілізації", "грецька цивілізація", "римська цивілізація", "антична цивілізація", "середньовічна цивілізація", "буржуазна цивілізація", "соціалістична цивілізація", "християнська цивілізація", "буддійська цивілізація", "мусульманська цивілізація", "європейська цивілізація", "індійська цивілізація", "китайська цивілізація", "доіндустріальні цивілізації", "індустріальні цивілізації", "постіндустріальні цивілізації", "традиційні цивілізації", "технічні цивілізації", "техногенна цивілізація", "цивілізм" ("постсоціалістична цивілізація").*

1. Поняття цивілізації. Як і суспільно-економічна формація, цивілізація є однією з важливих форм людської дійсності, форм людської життєдіяльності. Вони тісно пов'язані між собою, але в той же час кожна з них має свої специфічні особливості, що характеризують їх як різні феномени суспільного життя. Суспільно-економічна формація, як вказувалося раніше, – це структурно-змістовний аспект людської дійсності; вона відповідає на запитання про те, як влаштоване суспільство, яка його структура, який механізм взаємозв'язків між її структурними елементами, яку роль вона і кожний з її структурних елементів відіграють у життєдіяльності суспільства.

Цивілізація – це орган на цій по-регулятивний аспект людської дійсності. Її, як і усі феномени людської життєдіяльності, варто розглядати через призму взаємозв'язку категорій сутності і дійсності. Субстанціональною основою цивілізації, як і суспільно-економічної формації, є сутність людини. Тому вона і виникає як одна з форм людської дійсності, один з найважливіших аспектів прояву людської сутності. У той же час цивілізацію варто розглядати з погляду її власної сутності і конкретних форм її прояву в дійсності.

Термін цивілізація (від лат. *civilis* – цивільний, державний) з'явився в XVIII столітті. Він був ужитий Мірабо в праці "Друг людей чи трактат про народонаселення" (1757 р.).

Розглядаючи питання про категоріальний статус поняття цивілізації, варто пам'ятати, що зміст цього поняття склався історично і на різних етапах історії, різними мислителями розумівся по-різному. Немає єдності в його розумінні і зараз.

Відповідно й історичний процес загалом постає не як один і єдиний моноліт, що проходить через ряд темпорально-просторових видозмін, а як низка послідовних і співіснуючих соціокультурних формоутворень, локалізованих у соціальному просторі та часі. Починаючи з середини 80-х років ХХ ст., мультиплікативний підхід до цивілізаційної проблематики з "рецесивного" поступово стає "домінантним". Різко розширюється спектр вживання семантичних значень слова "цивілізація".

У філософській, філософсько-історичній, історичній та соціологічній літературі України, інших країн зарубіжжя протягом останнього десяти-, п'ятнадцятиліття рясніють такі терміни, як "глобальна цивілізація", "африканські цивілізації", "протоіндійська цивілізація", "стародавня індійська цивілізація", "локальні цивілізації", "космогенні цивілізації", "перші цивілізації", "шумеровавілонська цивілізація.", стародавні цивілізації", "античні цивілізації", "грецька цивілізація", "римська цивілізація", "антична цивілізація", "середньовічна цивілізація", "буржуазна цивілізація", "соціалістична цивілізація", "християнська цивілізація", "буддійська цивілізація", "мусульманська цивілізація", "європейська цивілізація", "індійська цивілізація", "китайська цивілізація", "доіндустріальні цивілізації", "індустріальні цивілізації", "постіндустріальні цивілізації", "традиційні цивілізації", "технічні цивілізації", "техногенна цивілізація", "цивілізм" ("постсоціалістична цивілізація").

Часто цивілізація розглядається як синонім культури. Багато дослідників дотримуються точки зору, відповідно до якої цивілізація охоплює лише матеріально-технічні цінності і блага, тоді як культура охоплює духовну сферу, творчі процеси, але з цим важко погодитися. Під цивілізацією розуміється також сукупність форм існування людства, його діяльності, духовного світу, взаємини з природою.

Щоб розкрити значення поняття цивілізації, необхідно насамперед з'ясувати, яка сторона людської дійсності відображається і фіксується в ньому. Значну роль у дослідженні цивілізації відіграли роботи Моргана і Енгельса. І хоча не з усіма положеннями їхньої концепції можна безастережно погодитися, багато вихідних посилок заслуговують на увагу і подальший розвиток. Зіставлення цивілізації з поняттям "культура" змушує розглянути її як якісну характеристику суспільства, як специфічну сторону соціальної організації. Дослідники виділяють щонайменше, шість найбільш поширених смислів поняття "цивілізація":

- це поняття виступає синонімом поняття "культура" (цивілізація Стародавнього Риму і культура Стародавнього Риму); такий підхід поділяють і деякі класики соціокультурної антропології, наприклад, Е. Тайлор; на основі символічного підходу ототожнює культуру і цивілізацію Л. Уайт;

- це поняття розглядається як позначення "речового", предметного тіла суспільства на протигагу його духовному началу: "цивілізація перетворений людиною світ внеположних йому матеріальних об'єктів", – підкреслює А. Г. Спиркин;

- цивілізація позначає етап старіння і занепаду культури (О. Шпенглер);

- це поняття вживається для виявлення конкретного локалізованого суспільства ("цивілізація Вавилону");

- це поняття використовується в археології для позначення технологічного рівня розвитку суспільства (шелльської цивілізація, цивілізація кам'яного віку);

- нарешті, воно виступає синонімом стану суспільства, що настає після первіснообщинного ладу, після "варварства": "Під цивілізацією слід розуміти таку стадію в розвитку людства, коли соціальні зв'язки починають домінувати над природними, і коли суспільство розвивається і функціонує на своїй власній основі", – зазначає І. А. Гобозов.

Таким чином, підходів до розуміння цивілізації досить багато. У сучасній соціально-гуманітарної та культурологічній літературі поступово складається погляд на цивілізацію як на якісну специфіку групи країн і народів на певному етапі розвитку. І якщо для суспільно-економічної формації переважним критерієм є спосіб матеріального виробництва, то специфіка цивілізації, не відмовляючись від обліку матеріальних відносин суспільства, більш тяжіє до виділення духовних аспектів і критеріїв. У числі таких аспектів найчастіше виділяють:

- специфічну суспільно-виробничу технологію;

- суспільно значущі духовні цінності, своєрідну філософію суспільства;

- узагальнений образ світу, що склався в суспільній свідомості (нерідко він відповідає певній релігії);

- специфічний спосіб життя народу, який базується на сформованій моралі, дух народу, його самосвідомість.

Як відзначають дослідники, "антропологічна проблематика представлена в теорії цивілізацій в різних своїх аспектах залежно від трактування поняття, моделі цивілізаційного розвитку - лінійно стадіальної або циклічної - і ряду інших чинників. Антропологічний аспект вже присутній в базовому значенні поняття "цивілізація", яке веде своє походження від латинських слів *civilis* - цивільний, державний, міський, ввічливий, чемний і *civilitas* - громадянство, управління державою, ввічливість, чемність (похідні їх від *civis* - громадянин, *civitas* - громадянство, громадянське суспільство, місто, держава), що позначають якості міського жителя, члена громадської общини, громадянина".

Цивілізація включає в себе перетворену людиною, окультурену, історичну природу і засоби цього перетворення, людини, що засвоїла культуру і здатного жити і діяти в окультуреної середовищі.

Цивілізація, отже, виступає як соціокультурне утворення. Поняття "культура" характеризує людину, визначає міру його розвитку, тому можна

сказати: культура – спосіб буття людини. Що стосується поняття "цивілізація", то воно характеризує соціальне буття самої культури. У сучасній соціально-гуманітарній думки існують різні підходи до осмислення співвідношення культури і цивілізації.

2. Особливості формування цивілізацій. Так, французьким просвітителем Ж.-Ж. Руссо закладена традиція критики культури. Розвиваючи ідею "благородного дикуна", він стверджував: "дикуни" не знають, що таке "твое" і "моє", їм не знайомі залежність і раболіпство. Его щасливий період "дитинства людства". Однак перші ознаки цивілізації (поява вогню, винахід знарядь праці і ін.) Породжують нерівність: чим більше розвивається матеріальна і духовна культура, тим більше люди відокремлюють себе від природи, а нерівність стає характерною рисою суспільного устрою. Руссо виходить з переконання, що сучасні йому люди, зіпсовані цивілізацією, вже не можуть повернутися до "природного стану".

Доведення до крайнього вираження того підходу, коли в цивілізаціях бачать лише відмінності і заперечують спадкоємність, повторюваність окремих рис історичного процесу, – фактично призводить до заперечення всесвітньої історії, яка розпадається на окремі історії окремих цивілізацій, а розвиток людства виступає як сукупність "атомарних", практично не пов'язаних між собою соціальних механізмів.

Так, російський історик Н. Я. Данилевський (1822-1885) стверджував, що не існує всесвітньої історії, є лише індивідуально замкнута історія даних цивілізацій. В теорії культурно-історичних типів він прагнув пояснити специфіку локальної цивілізації через "дух народу". Найважливішим фактором, який впливає на формування самобутності, є, як вважав Данилевський, "психічний лад" парода, його "племінні якості". Дослідники вважають, що виділені їм якості "умоглядні і суб'єктивістськи пофарбовані". Зокрема, основною якістю "психічного ладу" європейців вважалася "насильственность", яка протиставлялася "терпимості" росіян. Данилевському вдалося обґрунтувати ідею про дискретності всесвітньо-історичного процесу і про існування цілого ряду незалежних один від одного культурно-історичних типів, тобто локальних цивілізацій. Такі цивілізації виступають головними суб'єктами історії, а їх цінність полягає, перш за все, в їх неповторній своєрідності.

Найбільш ґрунтовну спробу розглянути людську історію як історію цивілізацій зробили три видатних соціолога: російський мислитель, основні роботи якого написані в США, П.А. Сорокін (1889-1968), англійський історик А. Тойнбі (1889-1975), німецький філософ О. Шпенглер (1880-1936).

З точки зору О. Шпенглера історія кожної країни і народу може бути представлена як історія розвитку самобутніх культур, що розглядаються в якості замкнутих "організмів". Він виділяє в історії людства вісім основних культур, кожна з яких має тисячолітній цикл розвитку. Цей цикл завершується смертю культури і її переходом в цивілізацію. При цьому

цивілізація виступає синонімом бездушного інтелекту, мертвої "протяжності", в той час як культура – це життя, творча діяльність і розвиток.

Масштабну модель розвитку історії дає А. Тойнбі в 12-томному праці "Осягнення історії". На його думку, немає єдиної історії людства, а є лише історія локальних цивілізацій. Всі вони проходять однакову схему розвитку, подібно до того, як живий організм проходить всі цикли від свого народження до смерті. У кожній з цих цивілізацій Тойнбі виділяє чотири етапи розвитку: генезис, зростання, надлом, розпад. Рушійна сила їх розвитку – "творча еліта", захоплює за собою "інертну більшість"; прогрес людства – в духовному самовдосконаленні, еволюції від примітивних анімістичних вірувань через універсальні релігії до єдиної релігії майбутнього.

У 1960-1970-х рр. ХХ ст. широкого поширення набули технократичні концепції періодизації суспільного розвитку, в основу яких покладені ті чи інші аспекти технологічного розвитку. Найбільш відомі концепції американських соціологів У. Ростоу і Д. Белла. У. Ростоу (1916-2003) виділяє п'ять етапів розвитку людства: традиційне суспільство, перехідне суспільство, стадія підйому, стадія зрілості, стадія масового споживання. Д. Белл (1919-2011) в залежності від рівня розвитку промислового виробництва виділяє три найважливіші етапи людської історії: доіндустріальне суспільство, індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство. Сучасне постіндустріальне суспільство він розглядає як "подолання" індустрії і перехід до інформаційного суспільства.

Таким чином, головною функцією культури виступає людинотворчість, оскільки культура виступає умовою сталого розвитку та вдосконалення людини. Саме через конкретну людину, через її діяльність, через його духовність культура і проявляється. "Культура, яка виробляється людьми свідомо чи несвідомо, є – через свої цінності, норми, традиції і т.і. – посеред ланкою між людиною і навколишнім світом". В результаті культура утворює внутрішню соціальну сутність людини, конкретної соціальної групи, нації.

Цивілізація ж виступає в якості зовнішньої умови людського буття (а так само – і буття соціальної групи, народу, нації). Вона утворює об'єктивні матеріальні (кошти харчування, житло, техніка, технологія і ін.) і соціальні (система формалізованих соціальних норм: звичаї, юридичні норми, моральні та релігійні правила поведінки) умови людської діяльності. Таким чином, цивілізація виявляється як би зовнішньою оболонкою культури, її матеріальним і нормативним "каркасом". Може бути запропонована формула

$$Ц = К - Ч (Д),$$

де Ц – цивілізація; К – культура; Ч (Д) – людина, що розглядається в аспекті його духовності.

Якщо з культури вихолощується духовність, вона вироджується в мертвий скелет цивілізації, втрачається культурна ідентичність соціального організму.

Оскільки цивілізація – зовнішній по відношенню до культури фактор, в матеріально-нормативних рамках однієї цивілізації можуть співіснувати різні культури. Такий підхід дозволяє показати, що глобалізація – це суто цивілізаційний процес, який грандіозний, але аж ніяк не універсальний. Саме в силу своєї грандіозності він не може не надавати значного впливу на зміст і стан всіх культур світу.

Цивілізація виникає в період розкладання первісного суспільства й означає перехід на новий щабель його розвитку. Коротко в схематичній формі це можна показати в такий спосіб.

У первісному суспільстві виробництво було, власне кажучи, колективним і споживання зводилося до прямого і безпосереднього розподілу усередині общини. Тут виробники безпосередньо панували над процесом виробництва і його результатами. Кожен індивід, беручи участь у всіх видах діяльності (у колективній праці, у суспільному самоврядуванні, у загальних святах, у ритуальних заходах), був найтіснішим чином пов'язаний з общиною.

Характерними рисами первісного суспільства були: спільна праця; спільна власність на засоби виробництва; безпосередній зв'язок виробника з усіма знаряддями праці, відсутність експлуатації людини людиною; розподіл в інтересах общини. Спочатку община працювала тільки для власного споживання, для забезпечення своєї життєдіяльності. Вона виступала як суб'єкт трудової і соціальної діяльності як перша велика продуктивна сила. Здійснюючи процес виробництва, вона забезпечувала існування своє і кожного індивіда. На цій основі складалася спільнота індивідів, що становила цілісність, у якій внутрішні конфлікти вирішувалися без завдання збитку общині.

Однак неухильне ускладнення взаємозв'язків між людиною і природою, удосконалювання й ускладнення потреб людини, використання все нових предметів природи для їх задоволення зумовили необхідність подальшого вдосконалення знарядь праці і самої трудової діяльності, що знайшло свій вираз в підвищенні продуктивності праці, у зміні її характеру. Спільна праця поступається місцем поділу праці, що проявилось в самому виробництві між видами трудової діяльності і самих виробників, між керівниками і виконавцями. Це знайшло свій вираз в змінах у самій життєдіяльності первісного суспільства. Найважливішим кроком на шляху розкладу первісного суспільства було виникнення відособленості виробника в процесі виробництва. Створення відносно складних знарядь праці (лук, спис) не тільки значно підвищили продуктивність праці, але і внесли істотні зміни в життєдіяльність общини. Тепер, наприклад, окремих мисливець, сховавшись на шляху тварин до водопою, може за допомогою лука один убити тварину. Але він цим не просто забезпечує общину їжею, а звільняє руки інших членів общини для заняття іншими видами діяльності. На цій основі відбувається зміна способу поєднання робочої сили зі знаряддями праці – відбувається природне прикріплення виробника до певного знаряддя праці, для

користування яким потрібна фізична сила, вправність, уміння. А, отже, виробник повинен виконувати певний вид трудової діяльності, що призвело до спеціалізації праці усередині общини.

Відособленість – це специфічна форма прояву диференціаційних процесів, що відбуваються у суспільстві. Вона охоплює всі сфери життя суспільства і всіх індивідів, усіх соціальних суб'єктів. Природна відмінність фізіологічних, фізичних можливостей чоловіка і жінки, специфіка виконуваних ними функцій зумовили необхідність взаємозв'язку чоловічої і жіночої роботи, які взаємодоповнюють одна одну в виробничому процесі. Відособленість у процесі виробництва виступає, таким чином, не просто індивідуалізацією трудової діяльності, а і відособленістю виконання певного комплексу завдань, певного виду діяльності. Виникає сім'я.

Перехід до землеробства, до присвоєння землі, до пастухування і тваринництва вилився у відособленість сім'ї, яка стає господарською одиницею суспільства. Виконання сім'єю цієї своєї функції зумовило необхідність змін у способі розподілу і споживання. Виникле можливість присвоєння виробником, що відокремився (сім'єю), результатів своєї праці. Однак спеціалізація праці, виконання певного виду трудової діяльності не могли забезпечити задоволення всього спектру потреб людини. На цій основі виникає потреба в обміні усередині общини, що раніше відбувався тільки між общинами. Проникнення обміну усередину общини зумовило можливість присвоєння результатів чужої праці, виникнення майнової нерівності, боргової залежності, можливість застосування примусової праці, значне ускладнення соціальної структури суспільства. Підсилюються і загострюються суперечності між інтересами виробників, що відокремилися, а також між інтересами виробників, з однієї сторони, і інтересами общини - з іншої сторони. Суспільний поділ праці, соціальна диференціація й обмін, що відіграли важливу роль у забезпеченні життєдіяльності людини, у той же час викликали дожиття найнижчинніші спонукання і пристрасті: жадібність, заздрість, невтримну погоню за багатством, прагнення здобути його будь-якими засобами.

Значно ускладнилася і сфера духовного життя суспільства. Диференціація в праці, у соціальній структурі, в інтересах соціальних суб'єктів знайшла свій вираз в специфіці усвідомлення соціальними суб'єктами свого місця у світі, відношення до світу, один до одного, до себе, усвідомлення цілей і сенсу життя. У цих умовах виникає необхідність у збереженні, доборі, систематизації і передачі від людини до людини, від покоління до покоління людського досвіду засобами, відмінними від людської пам'яті, тобто виникла потреба в засобах, які здатні зберігати людський досвід не тільки в пам'яті, але і поза нею, і надавати цьому досвіду значення безособової загальності. Таким засобом стала писемність. За допомогою писемності стало можливим фіксувати норми, правила, що регламентують взаємини між людьми. Це стало особливо очевидним у

зв'язку з необхідністю вирішення питання про права й обов'язки, про засоби й органи для забезпечення їх виконання.

Ускладнення диференціації у виробничій, соціальній і духовній сферах життя зумовило потребу в посиленні інтеграційних зв'язків у суспільстві. Це викликано тим, що будь-яка, що стала відносно самостійною, сфера життя, будь-яка її ланка, – це не більше, ніж одна із сторін життя суспільства, що може здійснюватися тільки у взаємозв'язках з іншими сторонами. Інтеграційні процеси покликані забезпечити взаємозв'язок між усіма сторонами життя суспільства, між соціальними суб'єктами, їх інтересами, між суспільством і природою, забезпечити існування і розвиток суспільства як цілісної системи.

Інтеграційні процеси при недостатньо розвинутих комунікативних зв'язках зумовили формування локальних спільнот, усередині яких відбувалися подібні суттєві зміни у взаєминах між індивідами, індивідами і суспільством. Особливого значення набули відносини між людьми, зумовлені їх взаємним відношенням до засобів виробництва і результатів праці. Значно загострилися суперечності як усередині спільнот, так і між локальними спільнотами.

Розширення, поглиблення процесу виробництва, включення в нього робочої сили з інших спільнот за допомогою воєн, посилення взаємозв'язків між людьми на основі розвитку торгівлі, завоювання одними племенами інших і їхніх територій призвело до величезної міграції людей. Природно, що кровно-родинні зв'язки, звичаї, традиції, сила громадської думки втрачають значення головних факторів, що регламентують взаємини між людьми і між спільнотами. Виникає потреба в новій організації суспільства, що могла б забезпечити взаємозв'язок між людьми з урахуванням їх відмінності у виробничих, економічних, соціальних ознаках, виконувати стосовно них регулятивну функцію. Формування цієї нової організації суспільства пов'язано з розробкою особливих правил, норм, принципів, законів, що регламентують взаємини між людьми і зі створенням відповідних органів, засобів, що виконують організаційно-регулятивну й управлінську функцію. Відбувається встановлення публічної влади, головним органом здійснення якої стає держава. Для забезпечення функціонування держави необхідні засоби, які вона може використовувати для виконання своїх функцій, а також засоби для утримання держави і всіх її органів. Таким засобом стають насамперед податки. Як результат, первісне суспільство змушене було поступитися місцем новій суспільній організації — цивілізації.

На цьому новому щаблі розвитку суспільства індивіди перестають бути членами роду, а стають громадянами, життєдіяльність яких тепер здійснюється в рамках вироблених суспільством норм, законів і під контролем суспільства, насамперед – держави.

Важливу думку щодо специфіки цивілізації висловив І. Кант. Він зазначив, що цивілізація безжалісна до окремої людини, але одночасно є безсумнівним прогресом стосовно всього людського роду.

Звичайно, беззастережно погодитися з цим твердженням важко. Хоча суспільство і стає у певному значенні відчуженим стосовно індивіда, соціальної групи, змушуючи їх підкорятися виробленим уданому суспільстві нормам, законам, але воно, регламентуючи за допомогою цих законів і системи відповідних органів життєдіяльність соціальних суб'єктів, забезпечує своє існування як цілісності. До того ж, не завжди цивілізація безжалісна до індивіда, до окремої людини чи соціальної групи. У рамках цивілізації організаційно-регулятивна функція спрямована на забезпечення необхідних взаємин між соціальними суб'єктами, а також їх взаємин із суспільством.

Але цивілізація – це не тільки система організації і керування, це і показник ступеня забезпечення можливостей здійснення індивідом, групою, класом своїх прав і свобод, а також умов виконання ними своїх обов'язків. Отже, цивілізація виникає як така форма інтеграції, яка характеризує цілісність і стійкість суспільства в поступальному історичному розвитку.

Не можна зрозуміти сутність цивілізації без врахування рівня розвитку матеріального виробництва, економічного ладу суспільства. Саме рівень розвитку матеріального виробництва, техніки, технології, самої людини – головної продуктивної сили, характер економічних відносин, – є основою, тим фундаментом, без якого неможливе здійснення життєдіяльності людей. Це об'єктивна основа цивілізації, без і поза якою вона взагалі неможлива.

Однак цивілізацію не можна ототожнювати зі способом виробництва, із суспільно-економічною формацією загалом. Базуючись на певній матеріально-технічній базі, на системі суспільних відносин, цивілізація характеризує суспільство насамперед з точки зору специфіки взаємозв'язків соціальних суб'єктів.

Іноді цивілізацію співвідносять із класовим антагоністичним суспільством. Звичайно, тут існує деякий зв'язок. Перехід від первісного суспільства до цивілізації ознаменувався поділом суспільства на класи. Однак поняття цивілізації не можна ні обмежувати рамками класового антагоністичного суспільства, ні ототожнювати з ним. Класова поляризація і загострення класових суперечностей не вичерпують усього багатства суспільного життя, хоча класові суперечності складають дуже важливу сторону життєдіяльності суспільства. Соціальна структура суспільства значно складніша, і існують суперечності не тільки між класами, але і між іншими соціальними суб'єктами (групами, індивідами). Крім того, існують і внутрішньокласові суперечності. Тому цивілізація охоплює все багатство зв'язків у суспільстві і вирішує питання взаємин як між різними соціальними суб'єктами, так і усередині соціальних груп, класів, між індивідами і суспільством, суспільством і природою. Вона характеризує суспільство в його цілісності.

Через те, що інтегрованим виразом усієї системи суспільних відносин є суспільний лад, який визначає в даному суспільстві спосіб, ступінь і характер задоволення потреб, то, зрозуміло, він є важливим чинником, що впливає на

розвиток цивілізації. Але важливим є і те, щов суспільстві питання саморегуляції і управління здійснюються не автоматично під впливом об'єктивних законів історичного процесу, а переломлюючись через інтереси соціальних суб'єктів, які займають різне місце в суспільному житті і які виявляють різне ставлення до дійсності, один до одного. Усвідомлення соціальними суб'єктами своїх інтересів, свого відношення один до одного, до себе, до дійсності, усвідомлення співвідношення особистих і суспільних інтересів і цінностей зумовлює характер і спрямованість їх цілепокладальної діяльності. Тому рівень цивілізованості суспільства містить у собі рівень розвитку і характер духовного життя суспільства. Але і тугу центрі уваги є не просто проблема суспільної свідомості, її структури, а значення її в усвідомленні людьми свого відношення один до одного, до суспільства, до світу загалом, до проблем минулого, сьогодення і майбутнього.

Відмінність місця і положення соціальних суб'єктів у суспільному житті зумовлює різну їхню роль у становленні і розвитку цивілізації, у визначенні її специфіки на різних етапах історії. Особливо важливу роль тут відіграє глибина соціальної диференціації і гострота внутрішніх суперечностей між соціальними суб'єктами. Як правило, сила, що має владу, прагне представити свої інтереси як спільні, як інтереси всього суспільства. Це знаходить свій вираз в загостренні суперечностей між соціальними суб'єктами, у різному їх ставленні до суспільства, до проблем його становлення і розвитку. Тому з'ясування специфіки змісту поняття цивілізації припускає необхідність врахування рівня розвитку особистої! суспільної свободи, здібностей і потенцій індивіда, групи, класу, суспільства опановувати досягнення в сфері матеріального виробництва, у розвитку суспільних відносин, в сфері духовного життя. Цивілізація характеризується рівнем розвитку демократії, залучення індивідів, мас до участі у вирішенні назрілих завдань суспільного розвитку.

Ступінь цивілізованості суспільства виявляється не тільки в рівні розвитку виробництва, суспільних відносин, духовного життя суспільства, але й у ступені поважного ставлення людини до людини, до суспільства, суспільства до людини (особливо до жінки, до дітей, старих), у забезпеченні захисту і реалізації особистих прав і свобод громадян. Тим самим поняття цивілізації виражає єдність і поступальність історичного процесу, єдність, взаємозв'язок особистого і суспільного, загальнолюдського в цьому процесі.

Зі сказаного можна зробити висновок, що цивілізація виникає на певному ступені розвитку суспільства на основі розвитку виробництва, суспільного поділу праці, ускладнення соціальної структури суспільства і взаємин між соціальними суб'єктами, розширення і поглиблення обміну між індивідами, соціальними групами, класами, між суспільством і особою, між людиною і природою, коротше – на основі диференціації у всіх сферах життя суспільства. Ці диференціаційні процеси зумовили виникнення потреби в інтеграції різних сторін життя суспільства для забезпечення його життєдіяльності як цілісності. Засобом для реалізації цієї потреби стала

публічна влада, держава й інші інститути, система установок, норм, законів. І, через те що суспільство розвивається не автоматично, тільки в силу дії об'єктивних законів, а є діяльністю людини, яка переслідує свої цілі, то цивілізація виникає як той аспект людської дійсності, що забезпечує самоорганізацію, саморегулювання, здійснюване шляхом регламентації взаємин між людьми, людиною і природою за допомогою установок, норм, законів і системи інститутів, організацій.

3. Цивілізація як ступінь розвитку суспільства. Тому можна сказати, що ЦИВІЛІЗАЦІЯ – це ступінь розвитку суспільства, його самоорганізації і саморегуляції, який характеризується тим, що взаємини між соціальними суб'єктами, між різними сторонами життя регламентуються, регулюються за допомогою вироблених установок, норм, законів, а також організацій і установ, які забезпечують життєдіяльність суспільства в його поступальному розвитку. Цивілізація виникла в діалектиці диференціації та інтеграції суспільного життя. Вона прийшла на зміну первісному суспільству. Індивід, утративши кровно-родинні зв'язки, стає громадянином із властивими йому правами й обов'язками. Саме громадянськість визначає тепер місце індивіда в соціумі, його ставлення до інших людей, до себе, до суспільства загалом. Індивід інтегрується в систему суспільних відносин і тільки в такий спосіб він може забезпечити своє існування. Звичайно, за різних історичних умов складаються різні взаємозв'язки між соціальними суб'єктами, між індивідом і суспільством. Але спільним є те, що ці взаємозв'язки і відносини регламентуються і регулюються, здійснюються і відтворюються особливими засобами, що набувають відносної самостійності стосовно різних соціальних суб'єктів. Ця сутнісна характеристика цивілізації є загальною і примініма до розвитку будь-якого народу, у будь-якому регіоні.

Однак, як зазначалося, сутність і дійсність – не одне і те саме. Розклад первісного суспільства і перехід до цивілізації в різних регіонах, різних історичних умовах відбувався не однаково як у силу специфіки внутрішнього розвитку, так і в силу впливу зовнішніх умов, факторів. Тому у своїй дійсності цивілізація набуває конкретно-історичних форм. На цій основі можна говорити про різні цивілізації з погляду їх географічного становища (наприклад, цивілізація античного Середземномор'я, європейська тощо), специфіки економічного, соціально-політичного розвитку (цивілізація епохи рабовласництва тощо), особливостей історичного етапу розвитку суспільства (цивілізація середньовіччя, нового часу, сучасна). У кожній локальній цивілізації виявляються особливості етнічного, національного становлення того чи іншого народу, традиційні особливості способу життя, особливості історичних взаємозв'язків з іншими народами, регіонами. Йдеться про виробничі, економічні, торгові, політичні, духовні взаємозв'язки.

Однак, як би не відрізнялися різні регіони один від одного, спільним для них є те, що усі вони розглядаються через призму функціонування суспільства як цілісності, його організації, самоорганізації, як суб'єкта соціальної діяльності. Головна увага тут приділяється з'ясуванню не просто

специфіки рівня технічного, технологічного, економічного розвитку а значення цих факторів для забезпечення життєдіяльності людини, для забезпечення можливостей функціонування її як соціального суб'єкта, наділеного певними правами, свободами й обов'язками. Коли йдеться про ступінь цивілізованості суспільства, то, природно, мають на увазі насамперед ступінь його самоорганізації, що створює умови для реалізації людиною себе як громадянина. Тут інтеграційні процеси постають як спосіб організації і регулювання взаємин між соціальними суб'єктами. У цьому процесі особливо важливу роль відіграє рівень розвитку техніки, науки, інтелектуальний розвиток суспільства, моральний, естетичний рівень суспільного прогресу, політична організація, рівень демократії, характер і спрямованість інтересів соціальних суб'єктів, гострота суперечностей між ними.

Вирішення питання про цивілізацію тісно пов'язане з проблемою гуманізму. Хоча ця проблема в історії суспільної думки найчастіше ставилася в загальній абстрактній формі, тому що при складній соціальній структурі суспільства, розходженні і протилежності інтересів різних соціальних суб'єктів ствердження реального гуманізму було неможливим, але сама сутність ідеї гуманізму усе більше і більше завойовувала визнання як усвідомлення тенденції цивілізованого розвитку суспільства, усвідомлення необхідності посилення турботи про людину, про її долю. Тому можна сказати, що ступінь цивілізованості суспільства визначається наявністю прагнення до утвердження соціальної справедливості, ступенем реального забезпечення в даному суспільстві принципів гуманізму. Цивілізація характеризується спільністю тенденцій соціального життя, які по-різному виявляються в різних, локальних цивілізаціях, а також формуванням загальнолюдських цінностей.

З посиленням інтеграційних процесів у життєдіяльності суспільства посилюється тенденція до зближення багатьох локальних цивілізацій у сфері виробництва, суспільних відносин, у його політичному, духовному житті. Спостерігається прагнення до вироблення спільних для різних країн (у рамках певного регіону) норм, установок, законів, що регламентують взаємини не тільки між соціальними суб'єктами усередині тієї чи іншої країни, але і між країнами, а також до створення особливих органів, що забезпечують реалізацію цих установок, норм, законів, захист прав людини. Це особливо наочно можна простежити на розвитку інтеграційних процесів у сучасній Європі. Більше того, ця тенденція набуває, та й уже набула всесвітнього характеру. Наприклад, ООН і її різні органи з кожним роком посилюють свій вплив у всіх сферах життя суспільства і у всіх регіонах. Їх виникнення і посилення їх ролі обумовлено необхідністю вирішення питань регулювання взаємин між людьми, країнами, регіонами, необхідністю захисту прав людини, утвердження соціальної справедливості в інтересах усього людства. Вони набувають відносної самостійності стосовно окремої людини, країни, регіону, їхня діяльність набуває значення як би зовнішнього імператива. І хоча рішення цих органів далеко не завжди реалізуються і по-

різному розуміються, сам факт їхнього виникнення свідчить про те, що вони викликані до життя об'єктивною необхідністю вирішення завдань забезпечення виживання людства.

Загальні норми, установки й інститути, покликані створити умови для їх реалізації, з'являються, з одного боку, як вираз опредмечування, як відчуження функцій індивідуальних взаємодій, як вираз суспільної волі, спрямованої на забезпечення життєдіяльності суспільства, а з іншого боку – як необхідна умова здійснення кожною людиною своїх прав і свобод, а також своїх обов'язків. Сучасне суспільство усе більше і більше прагне до вирівнювання рівнів цивілізаційного розвитку. Ця тенденція спостерігається в усьому світі. І хоча у своїй реалізації вона нашоується на багато перешкод, пов'язаних з різним рівнем розвитку країн, з різницею інтересів соціальних суб'єктів, її розвиток, поступальний рух нескоримі. У цих умовах проблема долі окремих народів, регіонів і людства взагалі стає найважливішою проблемою цивілізаційного розвитку суспільства.

Таким чином, цивілізація є організаційно-регулятивним аспектом прояву людської сутності, аспектом людської дійсності. Зрозуміти специфіку цивілізації можна тільки тоді, коли вона буде розглядатися у взаємодії із сутністю людини, що є її субстанціональною основою, а також у взаємозв'язку із суспільно-економічною формацією, культурою, людством – цими найважливішими формами людської дійсності.

У розвитку цивілізації, так само як це є в суспільно-економічній формації, культурі, людстві, спостерігаються тенденції, характерні для розвитку окремих країн, регіонів, так і суспільства загалом. Ці тенденції виявляються насамперед у тому, що у всіх сферах життя посилюються інтеграційні процеси, що зумовлюють необхідність створення органів і засобів, що виконують функцію забезпечення життєдіяльності суспільства. Крім того, посилення взаємозв'язків у всіх сферах життя у світовому масштабі сприяє зближенню способів життєдіяльності в різних країнах, виробленню загальнолюдських цінностей і цілей, посиленню взаєморозуміння між людьми. Сам хід історії усе більше і більше переконує, що в цивілізаційному розвитку суспільства, у близькій і віддаленій перспективі людина стає вищою цінністю і метою суспільного розвитку.

Питання для самоконтролю:

1. Сутність поняття «цивілізація»?
2. Розкрийте історичний аспект існування цивілізації.
3. Зазначте особливості цивілізації за П.Сорокіним.
4. Визначте та поясніть сутність формули поняття цивілізації.

Лекція 3. Сутність соціальних трансформацій

ПЛАН

1. Причини та основні риси глобальної трансформації.
2. Особливості глобалізації та трансформації.
3. Глобальні аспекти сучасних трансформацій.

Література: 1, 8, 9, 11, 14, 15, 16, 23, 24.

Поняття і терміни: *трансформація, розвиток, зміна, перехід, модернізація, системна трансформація, периферія, напівпериферія, глобалізація.*

1. Причини та основні риси глобальної трансформації.

Трансформація – це процес набуття суспільством нових рис, які відповідають вимогам часу. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах; частково вони супроводжуються негативними явищами, стражданнями багатьох людей. Концепцію трансформації можна порівняти з розглядом нинішнього етапу як перехідного від тоталітарної системи до ринкової економіки. Термін "перехід" недостатньо адекватно описує процеси, що відбуваються, оскільки не може позначати чіткого початку або певного кінця. Поняття ж "трансформація" більш чітко характеризує дане явище, воно є нейтральним відносно вектора переходу, а тому політично індиферентним. Трансформуватися — це міняти форму, змінюватися; тому необхідно вирішувати питання про механізми перетворень, початкову форму, риси і властивості нової форми.

Трансформація – це дія або процес зміни форми, вигляду, природи або характеру суспільства або окремої структури. Трансформація означає перетворення сутнісних компонентів соціуму, всіх сторін сфер суспільного життя.

Трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту суспільного життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму.

Оскільки перетворенню піддаються всі сторони соціуму, то в літературі пропонується термін "системна трансформація", під якою розуміють поступові зміни, перетворення суспільних структур, в рамках яких можуть співіснувати паралельно як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові соціальні структури.

Трансформації підлягають всі сторони суспільного життя: економічна, політична, культурологічна тощо. В Україні найрадикальнішими виступають політичні процеси, але за ними приховуються колишні структури влади. В економіці, навпаки: зовні ніби зберігаються старі структури, але їх сутність змінилася (наприклад, акціонерні суспільства працюють, як і раніше, або

навіть краще, але природа власності вже інша. Глибинні, іноді зовні непомітні зміни в культурі стосуються найважливіших компонентів цивілізації: її базових мотивацій, ментальності, норм і цінностей.

Процес соціальної трансформації пов'язаний з наявністю суперечливих явищ кризи і прогресу, сплеску традиціоналізму і модернізації, соціального протесту і підтримки; в той же час некоректно абсолютизувати конфлікт сучасного і традиційного, адже реальні культурологічні явища свідчать про парадоксальне сприйняття традиційного як модернізації, і навпаки.

Оскільки теорія трансформації пояснює динаміку суспільства, всі інші концепції соціальних змін вимагають зіставлення. Так, циклічні теорії, синергетична теорія, теорія постіндустріального суспільства, теорія інформаційного суспільства, теорія суспільства стійкого розвитку, теорія суспільства ризику, теорія сіткового суспільства і інші теорії в різних аспектах можуть бути корисними для розуміння трансформаційних процесів в Україні.

Ключовим аспектом соціальної трансформації виступає модернізація. В широкому розумінні вона позначає будь-які прогресивні зміни; тоді модернізацію можна описувати в різні історичні періоди (античність, середньовіччя, Новий час).

В сучасній літературі цей термін використовують для позначення змін в суспільстві за останні 200 років, маючи на увазі перехід від традиційного суспільства до індустріального.

Термін "трансформація" – це не просто синонім термінів "розвиток", "зміни", "перетворення", "модернізація" і т.п., а самостійна соціологічна категорія теорії соціального розвитку. Ця категорія описує особливий стан суспільства, при якому відбуваються якісні зміни форм соціальних зв'язків, типу і способів розвитку. Трансформація включає компоненти модернізації, постмодернізації, традиційного відступу. Таке поєднання здавалося б несумісних процесів без категорії "трансформація суспільства" виглядало б еkleктичним, механістичним, якби трансформація розглядалась би незалежно від глобалізації.

У наш час під впливом великомасштабних процесів, що стосуються всього людства в цілому, суспільство зазнає грандіозних метаморфоз. Багато хто справедливо вбачає причину подібних трансформацій у феномені глобалізації. Етимологічно термін "глобалізація" пов'язаний з латинським словом "глобус", тобто Земля, земна куля, і означає загально планетарний характер тих або інших процесів.

2. Особливості глобалізації та трансформації. Глобалізація розглядається, в основному, з двох основних позицій: як наскрізна характеристика будь-якої сфери суспільства або соціально значущого процесу (наприклад, тісна інтеграція економічної сфери будь-якого суспільства в світову економіку, розмивання національних меж і міграція духовних цінностей); як самостійна сутність, що формує власні структури,

інститути, механізми і соціальні наслідки (всесвітні банки, транснаціональні корпорації, міжнародні культурні ініціативи, рухи, фундації та гранти).

Як відзначають Е. Гідденс, М. Кастельс, Ф. Феррароті, І. Валлерстайн, глобалізація передбачає цілком нове ставлення до простору і часу. На думку Маргарет Арчер, глобалізація – це процес, який призводить до охоплюючого весь світ поєднання структур, культур та інститутів; на її думку, глобалізація означає, що на сьогоднішній день суспільства не є більше первинними одиницями аналізу. М. Олброу доводить, що суспільства потрібно розглядати лише як систему в оточенні інших систем і, таким чином, як субсистему світової спільноти.

Особливу значущість при аналізі глобальних проблем сучасної цивілізації має "світ-системна" модель Еммануїла Валлерстайна, що вказує на наявність в світовому розподілі країн трьох різних кіл: 1) економічного "ядра" світової системи, 2) "напівпериферії" і 3) "повної периферії". Подібна модель зберігає головний чинник глобалізації – боротьбу наддержав за світове панування. Глобалізація – процес інтенсифікації економічних, фінансових, політичних, військових, культурних, ідеологічних зв'язків і залежностей між співтовариствами, що приводить до уніформізації світу у всіх областях і виявляється в появі соціальних зв'язків, солідарності і ідентичності в наднаціональному і надколоніальному масштабі.

Розвиток сучасної цивілізації характеризується рядом кардинальних тенденцій, які визначають образ суспільства в цілому і функціонування окремих сфер. Однією з найважливіших є тенденція прискорення і удосконалення суспільних процесів, яка виявилася з початку минулого сторіччя.

Істотною особливістю нашого часу є та, що темпи життя сучасних народів, у тому числі і конкретних індивідів, постійно зростають. Проілюструвати це можна фактом зростання чисельності населення нашої планети. С початку раннього палеоліту людей на нашій планеті було приблизно 100—200 тисяч, перший мільйон з'явився на початку пізнього палеоліту, а з переходом останнього в неоліт чисельність проживаючих на планеті досягла 10 млн. чоловік. Якщо в кінці неоліту населення Землі складало 50 млн., то на початку нашої ери на планеті налічувалося вже 230 млн. людей, а перший мільярд з'явився тільки на початку ХІХ сторіччя. Далі темпи збільшення чисельності жителів нашої планети стали зростати дуже стрімко. За 130 років з початку ХІХ сторіччя населення збільшилося удвічі. Третій мільярд з'явився вже за 31 рік, четвертий за 15 років, п'ятий – за 13 років. За наступних три роки людство досягло 5,5 млрд. чоловік. Пройшовши рубіж в 6 млрд., людство і сьогодні не знижує, а підвищує темпи свого кількісного зростання.

Взагалі, рубіж ХХ-ХХІ сторіч в житті сучасної цивілізації пройшов під знаком глобалізації – достатньо суперечливої і надзвичайно могутньої тенденції світового розвитку. Процес глобалізації – об'єктивне і закономірне

явище в історії людства, адже світ рухається у напрямі посилення його цілісності у всіх сферах функціонування.

Об'єктивність глобалізації характеризується залученістю всіх людей, незалежно від їхньої волі, в цей процес. Глобалізація, звичайно, представлена певними авангардними силами і залишає значну частину людей на узбіччі сучасної цивілізації, але вона однаковою мірою впливає на всіх – успішних в ній і неуспішних.

3. Глобальні аспекти сучасних трансформацій. Серед основних причин явища глобалізації можна назвати прискорення темпів суспільного розвитку сучасного світу і його тенденцію до цілісності, що вимагає особливої напруги, пошуку внутрішніх резервів поступального розвитку, нового рівня концентрації зусиль, координації всіх складових явища, надзвичайної саморегуляції і організації.

Іншою характеристикою цього процесу є рух до цілісного функціонування явища як нероздільного, нерозчленованого.

Особливо важливою характеристикою цілісності є суворе підпорядкованість всієї системи (явища, предмета) певній домінанті. Завдяки цьому система і виступає як різноманітна єдність всіх її виявів. Аналізуючи сучасний світ за останнє сторіччя, можна переконатися, що прискорений розвиток і його взаємозв'язок – фактично нероздільні процеси. Сучасний світ складний, багатогранний, динамічний і суперечливий; це світ драматичних альтернатив і вибору, тривог і надій. Людина, як ніколи раніше, піднялася до висот творіння, але, як ніколи, стала уразливою перед досягненнями, які сама створила.

Суперечності сучасного світу мають неоднакову природу і масштаби свого вияву: одні з них – результат світової політики, інші з'явилися в результаті науково-технічної революції, господарської діяльності людини – але всі вони повинні розв'язуватися сумісними зусиллями. Глобалізація і є тим кульмінаційним етапом в історії, який сьогодні фокусує ці проблеми. В явищі глобалізації украй загострена загально цивілізаційна потреба розумного, справедливого і толерантного розв'язання проблем, що стоять перед людством.

Глобалізація представляє собою складний, суперечливий процес соціальних перетворень. Загальність змін. Глобалізація пронизує всі рівні соціальної структури і проникає у всі соціальні шари, які перестають бути замкненими в собі; формує сіткові структури спілкування, підтримки і соціального контролю. Все стає швидкотекучим, змінюється і набуває скороминущого характеру. У зв'язку з цим утворюються нові цінності, пов'язані з мінливістю, "гнучкістю", "пластичністю" реальності. Руйнування організаційних основ соціальної структури, її децентралізація. Охопивши всі соціальні структури, глобалізація набуває статусу вищої нормативної цінності. Все старе відкидається, а все нове усвідомлено вважається кращим. Тепер локальним структурам не потрібно проходити всі рівні вертикальної ієрархії, щоб вийти на загальносвітовий рівень, значущість вертикальної

ієрархії знижується, а, навпаки, посилюється горизонтальна мобільність, що сприяє культурній глобалізації. Локальні структури можуть зберегти себе тільки в тому випадку, якщо успішно формуються сіткові зв'язки, сприяючи глобалізації на своєму рівні. Змішування культур. Глобалізація змінює уявлення людей про культуру як про щось успадковане з минулих часів, від попередніх поколінь, або про те, що спускається "зверху". В сучасних умовах культура стає результатом змішування глобальних і регіональних форм, нестабільних і суперечливих в порівнянні з традиційними формами культури.

Послаблення національно-державного чинника. Глобалізація підриває національні структури на всіх рівнях їхнього вияву: державному, національно-етнічному, особистому. Проте сам національно-державний чинник зберігається (у вигляді національних держав, національних урядів, національних культур і т.п.), але він перестає бути визначальним. Соціальні спільноти об'єднуються, створюють свої горизонтальні структури.

Перехід до нового типу раціональності. Глобалізація несе в собі нову нормативно-теоретичну парадигму, що, з одного боку, припускає свободу різноманіття і через це знаходить своє втілення в теорії "мультикультуралізму", в основу якого покладений принцип мозаїчності культур різних соціальних груп, а з іншого боку – диктує свої правила незалежно від суб'єктивного бажання її учасників. Глобалізація несе гомогенізацію світової спільноти, життя відповідно до єдиних принципів, єдині ціннісні переваги, бажання все універсалізувати.

Зміна системи цінностей. Глобалізація обумовлює трансформацію нормативно-регулятивної функції держави, що приводить до послаблення впливу держави на людину. Процес соціалізації деформується, розкріпачуються примордіальні феномени особистісного порядку. В суспільстві створюється мозаїчний набір цінностей.

Глобалізація породила ланцюг "глобальних проблем людства": екологічних, демографічних, політичних. Фундатор міжнародного дослідницького центру "Римського клубу", що вивчає перспективи людства перед лицем сучасних глобальних проблем, А. Печчеї сформулював сутність глобальної проблеми "виживання людства": істинна проблема людського виду на даному рівні його еволюції полягає в тому, що він виявився повністю нездатним в культурному відношенні йти в ногу і повністю пристосуватися до тих змін, які сам вніс в цей світ. Оскільки проблема, що виникла на цій критичній стадії його розвитку, знаходиться всередині, а не зовні людської істоти, узятій як на індивідуальному, так і на колективному рівні, то і її розв'язання, на думку Печчеї, повинно виходити, перш за все і головним чином, зсередини нього самого.

Явище глобалізації – це обов'язковий період в розвитку сучасної цивілізації, коли вона прийшла до необхідності розв'язання питань, без яких її подальший гуманістичний розвиток практично неможливий; передусім це питання про основні, пріоритетні напрями розвитку людства. їхнє обґрунтування вимагає копіткого порівняльного аналізу соціально-

економічних, духовно-культурних, державно-правових і, перш за все, світоглядних основ сучасної і майбутньої цивілізації. Розв'язання цих проблем пов'язано з розв'язанням питань про механізми досягнення глобальних, загальносвітових цілей. Вже зараз значно загострилося питання про своєрідні рушійні сили цього процесу. Світ характеризується сьогодні наявністю декількох світових релігій, спектру ідеологій, способів життя і т.д. Без створення своєрідної загально цивілізаційної етики співіснування майбутня цивілізація встане перед проблемами ще більш глибокого змісту.

Таким чином, глобалізація представляє собою незворотний, історично унікальний об'єктивний процес, викликаний розвитком капіталізму, який передбачає інтенсифікацію виробничо-економічних, соціальних, політичних і культурних інтеракцій у всесвітньому масштабі. В кожній сфері життя суспільства глобалізація активізує цілий комплекс проблем:

у виробничо-економічному вимірі це – лібералізація ринку і символізація фінансової сфери, а також необхідність захисту стратегічно важливих галузей від економічної неефективності;

в соціальній сфері це – динаміка багатства і бідності, проблема нерівності, безробіття, неконтрольована міграція і "викачка мозків", демографічні, а також викликані техногенною діяльністю екологічні проблеми;

в політичному вимірі – деєтатизація (тобто проблема прозорості державних кордонів), протистояння глобалізму і антиглобалізму, феномен міжнародного тероризму;

в культурному вимірі – проблеми культурної, релігійної і національної ідентичності, проблема віртуалізації, уніфікація і такі її наслідки як масовізація і соціокультурна шаблонізація.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає етимологічний сенс терміна «глобалізація»?
2. Які рівні, структури та шари суспільства зачіпає глобалізація, наведіть приклад?
3. Визначте проблеми, що їх активізує глобалізація?
4. Конкретизуйте аксіологічний компонент у контексті цивілізаційних трансформацій сучасності.

Лекція 4. Сучасна цивілізація та соціальні трансформації

ПЛАН

1. Поняття ідентичності та етнічна ідентичність.
2. Особливості інтенсифікації процесів взаємодії цивілізацій.
3. Поняття «глобальної ойкумени» та можливі сценарії майбутнього розвитку цивілізацій.

Література: 2, 5, 7, 8, 9, 11, 22.

Поняття і терміни: *світова соціальна конкуренція, етична ідентичність, етно-нігілісти, гіперідентичність, інтенсифікація процесів глобалізації, глобальна ойкумена, сценарії розвитку сучасної культури, гібридизація культури.*

1. Поняття ідентичності та етична ідентичність. У світовій науці існує кілька пояснювальних концепцій етнічного відродження другої половини ХХ століття. Різні соціологічні школи пояснюють зростання етнічної ідентичності: а) реакцією відстали в розвитку народів на породжує етнокультурне поділ праці економічну і технологічну експансію народів більш розвинених; б) світовою соціальною конкуренцією, в результаті якої інтенсифікується внутрішньоетнічних взаємодія незважаючи на уніфікацію матеріальної та духовної культури; в) підвищенням впливу великих соціальних груп в економіці і політиці та полегшення процесів їх згуртування завдяки засобам масової комунікації. При цьому стверджується, що саме етнічні спільності виявляються в більш вигідному становищі, ніж інші великі групи, наприклад класи. На формування і прояв етнічної ідентичності впливає цілий ряд факторів, обумовлених особливостями соціального оточення та міжгрупових відносин. Серед найсуттєвіших виділяють:

1) глобальні зміни в соціально-політичній сфері і пов'язані з ними зміни в міжетнічних відносинах;

2) гетерогенність / гомогенність етнічного оточення. Що стосується першої групи факторів, то значимі події в соціальній сфері можуть сприяти інтенсифікації етнічної ідентичності цілого народу. Яскравим прикладом цього є зростання етнічної ідентичності титульних етносів незалежних держав, що утворилися на руїнах радянської імперії. В цьому випадку усвідомлення приналежності, з одного боку, до етнічної спільності, а з іншого, до держави, доповнюють і підсилюють один одного. У дослідженнях, проведених в 1990-1996 рр. в Білорусі і в Литві, у груп більшості була виявлена "глибоко політизована позитивна етнічна ідентичність, тісно пов'язана з почуттям Батьківщини і громадянської належності".

У цій ситуації етнічна ідентичність прокинулася і у багатьох російських жителів колишніх союзних республік, але це супроводжувалося

формуванням негативних гетеростереотипів і зростанням негативних почуттів, пов'язаних з етнічною приналежністю, а також загостреним сприйняттям дискримінації та збільшенням культурної дистанції з "титульним" етносом. Тобто проявився "синдром нав'язаної етнічності", який "означає, що етнічна приналежність людини, проти його власної волі і бажання, стає надто значущою характеристикою його буття і свідомості, починає визначати його місце в суспільстві, комплекс прав і обов'язків, а в його самоідентифікації виходить на одне з перших місць".

Позитивна етнічна ідентичність характерна для більшості людей і представляє такий баланс толерантності по відношенню до своєї зрілості й інших етнічних груп, який дозволяє розглядати її, з одного боку, як умова самостійного і стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умова мирного міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі. Тому позитивна етнічна ідентичність набуває статус "норми". В її структурі співвідносяться позитивний образ власної етнічної групи з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп.

Етнічну ідентичність за типом "норми" характеризує висока толерантність і готовність до міжетнічних контактам. Позитивність відносин до власних і інших народів, що поєднується в "нормі", зовсім не передбачає емоційної однозначності цих відносин. На противагу космополітизму, ідеології "громадянина світу", людині з "нормальною" етнічною ідентичністю властиво природне перевагу власних етнокультурних цінностей. Це як би початковий щабель етноцентризму, коли прагнення до позитивної етнічної ідентичності є необхідною умовою збереження цілісності і неповторності етнічної спільності в етнокультурному розмаїтті світу. Відхилення від "норми" можуть відбуватися по типу етнічної індиферентності, гіпоідентичності (етнонігілізм) Індивіди, у яких самосвідомість трансформувалося за типом гіпоідентичності, характеризуються тим, що їх етнонігілістическіє тенденції відображають небажання підтримувати власні етнокультурні цінності, виражаються у відчутті етнічної неповноцінності, ущемлення, сорому за представників свого етносу, іноді негативізму по відношенню до них і в труднощах в спілкуванні. Етно-нігілісти відчужуються від власної групи. Заперечення як один із загальних захисних механізмів при цьому типі ідентичності може активізувати загальну агресивність.

В основі трансформації етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності лежить гіпертрофоване прагнення до позитивної етнічної ідентичності. Гіперідентичності – своєрідний етнічний нарцисизм. Це передбачає перехід від природного переваги по ряду параметрів власної етнічної групи до абсолютної переконаності в перевазі над "чужими". При такому типі ідентичності більш імовірним стає насильство як форма дії і агресивний стиль вирішення конфліктів. Гіперідентичності – це характеристика самосвідомості "наступального" типу, що відображає прагнення представників групи до етнічного домінування. У міжетнічному

взаємодії вона проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей. Щодо лояльний вид гіперідентичності позначається як Етноогоїзм. Він може виражатися і в простій формі на вербальному рівні як результат сприйняття через призму конструкту "мій народ". Але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за "чужий" рахунок.

Дана шкала оцінює більш глибоку трансформацію етнічної ідентичності, що відповідає формуванню етнічної самосвідомості за типом етноізоляціонізму. Це проявляється в переконаності в перевазі над народом, у визнанні необхідності "очищення" національної культури, негативне ставлення до шлюбних міжнаціональних спілкам, ксенофобії (ненависті до всього чужого).

В основі трансформації етнічної самосвідомості за типом гіперідентичності лежить гіпертрофоване прагнення до позитивної етнічної ідентичності. Гіперідентичності – своєрідний етнічний нарцисизм. Це передбачає перехід від природного переваги по ряду параметрів власної етнічної групи до абсолютної переконаності в перевазі над "чужими". При такому типі ідентичності більш імовірним стає насильство як форма дії і агресивний стиль вирішення конфліктів. Гіперідентичності – це характеристика самосвідомості "наступального" типу, що відображає прагнення представників групи до етнічного домінування. У міжетнічному взаємодії вона проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших етнічних груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей.

Крайнім видом гіперідентичності є "національний фанатизм" – готовність йти на будь-які дії в ім'я так чи інакше понятих етнічних інтересів, аж до етнічних "чисток", відмови в праві користування ресурсами і соціальними привілеями іншим народам, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв в боротьбі за добробут свого народу.

Усвідомлення людьми своєї етнічної приналежності значно варіює від того, чи живуть вони в поліетнічному або моноетнічній середовищі. Ситуація міжетнічного спілкування дає індивіду більше можливостей для придбання знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Відсутність досвіду міжетнічного спілкування обумовлює, з одного боку, меншу схильність до подібних контактів, з іншого боку, менший інтерес до власної етнічності. Відмінності в усвідомленні етнічної ідентичності виявлені і у підлітків, що живуть в різних гетерогенних середовищах. Коли цей показник порівнювався у росіян в Білорусі і Казахстані, то з'ясувалося, що етнічна ідентичність найбільш сильно виражена у тих, хто живе в умовах сильно

відрізняється за своїми етнічними ознаками культури (в Казахстані). А для індивідів, що живуть серед представників групи, близької в культурному відношенні, усвідомлення власної етнічності не стає життєво важливою проблемою. Отже, етнічна ідентичність більш чітко усвідомлюється, а знання про відмінності між групами купуються раніше, якщо дитина живе в поліетнічному середовищі. Але наскільки точні ці знання і наскільки позитивні соціальні установки багато в чому залежить від того, до якої групи він належить - більшості або меншості. З точки зору соціального психолога, не надто важливо і те, на основі яких характеристик будується усвідомлення етнічної приналежності. Як етнодіфференціюючих, тобто відрізняють даний етнос від усіх інших, можуть виступати найрізноманітніші характеристики: мова, цінності і норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, міф про спільних предків, національний характер, народне і професійне мистецтво. Список цей нескінченний, в ньому може виявитися і форма носа, і спосіб заорювання халата, як у стародавніх китайців. Або деякі елементи матеріальної культури, які вважають значущими для ідентифікації корейці, які проживають в Середній Азії: особлива терка для різання овочів, національний маленький столик, подовжені подушки, машинка для різання локшини. Значення і роль ознак у сприйнятті членів етносу змінюються в залежності від особливостей історичної ситуації, від стадії консолідації етносу, від специфіки етнічного оточення. Етнодіфференціюючі ознаки майже завжди відображають деяку об'єктивну реальність, найчастіше елементи духовної культури. Але відображення може бути більш-менш адекватним, більш-менш спотвореним, навіть помилковим. Наприклад, спільність походження членів сучасних етносів – це гарний міф; з однієї і тієї ж території можуть асоціювати себе кілька народів. Багато елементів народно-побутової культури збереглися тільки в етнографічних музеях.

Етнічний мова може бути втрачений більшістю населення і сприйматися лише як символ єдності. Іншими словами, етнічна спільність – це перш за все спільність уявлень про будь-яких ознаках, а не сама по собі культурна окремішність. Зовсім не випадково, спроби визначити етнос через ряд ознак постійно зазнавали невдачі, тим більше що з уніфікацією культури кількість етнодіфференціюючих ознак неухильно скорочується. Іншими словами, у дітей цілеспрямовано формується позитивна етнічна ідентичність. Навіть незважаючи на це, високостатусних група більшості, якщо можна так сказати, "соціально бажана група", може залишатися для дитини референтної (еталонної), але "приписаним" він виявиться до іншої етнічної спільності. Це відбувається через те, що процес етнічної ідентифікації є не тільки усвідомлення індивідом членства в групі, але і прийняття групою індивіда, коли суспільство "вирішує", членом якої групи є його підростаючий член.

Для більшості індивідів характерна моноетнічна ідентичність, що збігається з офіційною етноприналежністю. Як і інші варіанти ідентичності вона проявляється в численних рівнях інтенсивності. При сприятливих соціально-історичних умовах позитивна етнічна ідентичність

супроводжується почуттями гордості, гідності, оптимізму, впевненості, задоволення, патріотизму. Крім того, в численних дослідженнях доведено, що існує "тісний внутрішній зв'язок між позитивною груповий (етнічної) ідентичністю і аутгруповий (міжетнічної) толерантністю". У той же час гіперідентичності зі "своїм" етносом в поліетнічному суспільстві супроводжується етноцентристських стереотипами, упередженнями стосовно представників інших етнічних груп і ухилення від тісної взаємодії з ними.

Моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою або зміна етнічної ідентичності, можлива у випадках, коли в поліетнічному суспільстві "чужа" група розцінюється як має більш високий економічний, соціальний і т.д. статус, ніж "своя". Моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою веде до повної асиміляції, тобто прийняття традицій, цінностей, норм, мови чужої групи аж до – за умови прийняття індивіда групою – повного розчинення в ній. Сильна ідентифікація з обома взаємодіючими групами веде до формування біетнічної ідентичності. Ті, хто має таку ідентичність люди володіють особливостями обох груп, усвідомлюють свою схожість з обома культурами. Множинна ідентичність найбільш вигідна для людини, вона дозволяє йому використовувати досвід однієї групи для адаптації в іншій, опановувати багатствами ще однієї культури без шкоди для цінностей власної. Таких людей називають посередниками або мостами між культурами. Усвідомлення і прийняття своєї приналежності до двох етнічних спільнот благотворно позначається і на особистісному зростанні вихідців з міжетнічних шлюбів. Але можлива й слабка, чітко не виражена етнічна ідентичність як зі своєю, так і з чужої етнічними групами – маргінальна етнічна ідентичність. У цьому сумному випадку людина коливається між двома культурами, які не опановуючи в належній мірі нормами і цінностями жодної з них. Подібні маргінали, плутаючись в ідентичності, часто відчують внутрішньоособистісні конфлікти. І саме тому зовні вони можуть бути агресивно налаштованими націоналістами – на користь своєї або на користь чужої групи, в залежності від того, яка з них має більш високий статус у суспільстві. Це виявляється в повсякденному житті, і це підтверджено результатами емпіричними досліджень. Але і модель двох вимірів не описує всіх можливих стратегій збереження людиною внутрішнього благополуччя при несприятливому порівнянні його етнічної спільності з іншими. Якщо існують різні рівні усвідомлення своєї приналежності до однієї або кількох етнічних груп, значить можливий і його нульовий рівень. Іншими словами, можлива слабка, чітко не виражена етнічна ідентичність або навіть її повна відсутність, принаймні, на усвідомлюваному рівні. Як стратегії збереження особистісного благополуччя вона проявляється в запереченні значущості етнічного чинника і як у своєму житті, так і в суспільстві в цілому.

2. Особливості інтенсифікації процесів взаємодії цивілізацій. Інтенсифікація процесів глобалізації зумовлює значне посилення міжцивілізаційної взаємодії. Вона перетворюється на повсякденне явище

господарчого життя. У міру зростання її активності зростають і суперечності між посиленням взаємозв'язку та взаємозалежності цивілізацій та намаганням зберегти власну цивілізаційну ідентичність. Високий рівень пасіонарності представників деяких з них, намагання нав'язати свої переконання та стандарти життя стимулює переростання вказаної протилежності в суперечність. Відповідно, актуалізується пошук шляхів розв'язання проблеми взаємодії цивілізацій. Можливі кілька варіантів її вирішення: цивілізаційна автаркія (повна відмова або мінімізація міжцивілізаційної взаємодії). Однак у сучасних умовах вона неможлива. Поглиблення міжнародного розподілу праці та зростання його вигод, посилення взаємозалежності та навіть глобалізація екстерналій господарської діяльності цивілізацій приводять до визнання об'єктивних підстав щодо необхідності забезпечення міжцивілізаційної взаємодії; зіткнення цивілізацій (за С. Хантінгтоном).

Цей песимістичний сценарій розвитку людства з'явився в 90-х роках ХХ ст. у якості реакції на провал сподівань на торжество західної моделі демократії після краху соціалістичної системи; взаємодоповнюваність цивілізацій. Принципове значення для розуміння змін, що відбуваються на етапі переходу до постмодерністського суспільства, за твердженням Р. Бернстайна, має парадигмальна зміна самої логіки соціальної взаємодії.

Відбувається перехід від принципу "або/або" – те, що в теорії ігор і сучасній економічній теорії прийнято називати іграми з нульовою сумою, до логіки доповнюваності. В її основу закладений принцип "обидва/й" – те, що зазвичай називають іграми з ненульовою сумою. У сучасних умовах розвитку глобалізації зростає необхідність відмови від логіки взаємовиключення "або/або" (логіка зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона). Набуває особливої актуальності необхідність переходу до логіки взаємодоповнюваності "обидва/й" (логіки взаємодії цивілізацій). Культури, що відрізняються, в умовах взаємодії доповнюють одна одну; відбувається запозичення тих елементів культури, які здатні інтегруватися, збагатити основну. Взаємодія цивілізацій відбувається одночасно на різних рівнях їх соціального устрою та в багатьох сферах господарчого життя. До основних її зрізів можна віднести: геополітичний, він передбачає визначення місця та ролі цивілізації в глобальній системі; соціокультурний зріз взаємодії цивілізацій. Ми вже неодноразово підкреслювали роль і значення культури як чинника самовизначення цивілізацій та як чинника, що зумовлює специфіку механізмів їх взаємодії. Вона створює можливість запозичення нових елементів, що забезпечують еволюційний розвиток.

У контексті концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна варто зазначити, що інтенсифікація міжцивілізаційної взаємодії стимулює прискорення циклічної еволюції культурних ментальностей. Відповідно, в культурах з переважанням орієнтації на чуттєві риси зростає інтерес і запозичення рис, властивих ідеаціональним культурам; і навпаки, ідеаціональні культури запозичують елементи культур чуттєвих. Зростання

на Заході інтересу до надбань східних культур, а на Сході – до західних лише підкріплює це твердження.

Разом із тим лишається та навіть зростає прагнення зберегти власну цивілізаційну ідентичність; демографо-екологічний зріз взаємодії цивілізацій ґрунтується на визнанні збереження значення ролі людини як невід'ємної складової природного середовища. Це зайвий раз підкреслює той факт, що саме цивілізації, які в найбільшій мірі накопичили науково-технічний потенціал втручання в природне середовище (Західноєвропейська, Японсько-Далекосхідна, Східнохристиянсько-Євразійська), опинились у парадоксальній ситуації демографічної кризи, пов'язаної з суттєвим скороченням народжуваності. І навпаки, цивілізації, які лишаються на периферії розвитку, потерпають від демографічного вибуху. За умов скорочення частки Західноєвропейської, Китайсько-Східноазійської, Японсько-Далекосхідної, Східнохристиянсько-Євразійської відбувається швидке зростання частки населення Мусульмансько-Афразійської, Індійсько-індуїстської й Африканської цивілізацій.

Водночас у результаті перенесення прискореними темпами до цивілізацій, що розвиваються, енерго- та ресурсоемних виробництв загострюються екологічні проблеми; технологічна взаємодія передбачає формування єдиних технологічних процесів забезпечення різних аспектів соціального відтворення на основі міжцивілізаційної взаємодії (на зразок глобальних ланцюжків доданої вартості) інфраструктурних систем. Такі системи включають нафто-, газопроводи, мережі автомобільного, залізничного сполучення, передавання даних, обмін технологіями.

Відбувається завершення формування світової технологічної піраміди. У ній на першому рівні – цивілізації постеконічної стадії, де переважають розроблення та впровадження унікальних "meta-" та "high-hume" технологій. На другому рівні – цивілізації, що знаходяться на індустріальній стадії розвитку та забезпечують використання технологій масового виробництва. На третьому рівні – слаборозвинені цивілізації. Вони лише приступають до створення основ індустріального способу виробництва; власне економічний, пов'язаний з обміном чинниками виробництва, товарами та послугами кінцевого призначення, участю в системах кооперації виробництва.

Цивілізації постіндустріального рівня розвитку виступають у якості лідерів глобальної економіки; за ними слідує цивілізації середнього рівня розвитку з великим потенціалом (Латиноамериканська, частково Мусульманська). Ще одну групу складають цивілізації з низьким рівнем розвитку, що знаходяться у стадії застою (Африканська, частина мусульманських і буддійських країн). Китайсько-Далекосхідна цивілізація бере на себе роль зростаючого Центру, тоді як Східнохристиянсько-Євразійська втрачає позиції у світовій економіці. У тій або іншій мірі всі зазначені зрізи пов'язані між собою, створюючи єдиний процес міжцивілізаційної взаємодії. В умовах, коли західна модель організації функціонування капіталістичної світ-системи переживає кризу, все частіше

мова заходить про початок процесу зміщення її центру до Китаю. Варто звернути увагу на принципові відмінності Західної й Азійської парадигм міжцивілізаційної взаємодії. Отже, особливості культури знаходять своє відображення в національному менталітеті. Під національним менталітетом ми пропонуємо розуміти єдність загальноприйнятих для соціально-політичного або етнічного співтовариства алгоритмів пізнавальної (розумової) діяльності, мови, світоглядних настанов (цінностей) у сфері суспільної взаємодії та патернів господарської діяльності (інституцій та інститутів).

Розглянемо складові національного менталітету більш детально.

Відправним моментом є визначення моделі мислення представників певної культури або цивілізації. Усі ми мислимо, але що означає – мислити?

Пропонуємо два визначення процесу мислення. Мислення – 1) моделювання систематичних відношень на основі безумовних положень (Захід); 2) цілісне сприйняття навколишнього світу, певного явища на основі інтуїтивного осягнення його взаємозв'язків і взаємовідносин (Схід).

Типи організації розумової діяльності зумовлюють специфіку сприйняття й осмислення людиною навколишньої реальності. Пріоритет лівопівкульного (логічного, вербального, аналітичного, дискретного) або правопівкульного (просторово-образного, невербального, синтетичного, симультанного) сприйняття світу зумовлюють специфіку культури. Паралельне співіснування двох моделей мислення відображає його діалектичність. Варто зазначити, що мова йде саме про пріоритет, адже як самі півкулі головного мозку, так само й обидва стилі мислення властиві кожній людині. Як свідчать сучасні дослідження, процес економічної модернізації безпосередньо вплинув на зміну пріоритетів моделей мислення.

Однак процес переходу ускладнюється тим, що в нових умовах людина та самі цивілізації продовжують спиратися на культурні настанови, закладені попередніми поколіннями. Особливого значення набувають мовні традиції, спосіб письма. Якщо західні цивілізації давно перейшли до буквенознакового письма, то представники Китайсько-Східноазійської й Японсько-Далекосхідної цивілізацій і досі користуються ієрографічним письмом.

Принципова його відмінність у контексті визначення способів мислення полягає в тому, що воно ґрунтується на образному світосприйнятті. Відповідно, вже саме звернення до цього способу передбачає автоматичне налаштування на пріоритет лівопівкульного просторово-образного, невербального, синтетичного, симультанного сприйняття світу й інтуїтивного мислення.

Культура об'єднує людей, формує підстави для цивілізаційної єдності та створює неявні, незвучувані перешкоди для міжкультурної та міжцивілізаційної взаємодії. В умовах економічної глобалізації, коли прискореними темпами зростає співпраця та взаємозалежність суб'єктів господарювання – представників різних країн, націй та культур, зростає значення розуміння глибинних підстав для формування цивілізаційних

відмінностей, механізмів їх впливу на організацію економічної діяльності. У наступному підрозділі ми розглянемо ціннісні й інституційні складові культури господарювання й особливості їх впливу на між цивілізаційну взаємодію.

3. Поняття «глобальної ойкумени» та можливі сценарії майбутнього розвитку цивілізацій. Відзначаючи збільшення інтенсивності відносин і залежностей в більшому масштабі, ніж місцевий, локальний вимір, шведський соціальний антрополог Ульф Ганнерс вводить поняття "глобальної ойкумени". Ойкумена – це простір постійних культурних взаємодій, взаємопроникнення культур і обміну культурним досвідом.

Якщо традиційні культури представляють собою замкнені ойкумени, чітко обмежені просторовими і часовими рамками, то сучасна культура через високі технічні можливості комунікацій і транспорту є відкритою ойкуменою, що перетинає просторові і часові межі. Ойкумена тому набуває справді глобального характеру: культурні взаємодії і впливи дають про себе знати в масштабі всього людського співтовариства.

Більшість впливів в рамках глобальної ойкумени є одно напрямленими з центру до периферії, де ініціації приймаються і пристосовуються. Впливи, звернуті з периферії в центр, дуже рідкі і стосуються досить маргінальних аспектів культури (наприклад, латиноамериканська проза, індонезійська кухня). Крім того, кожна епоха створює свої спеціалізовані центри (наприклад, Франція – в області вишуканої кухні і елітної моди, Німеччина – культури праці, США – технології, науки і візуальної культури, Японія – культури організацій і корпорацій. Існують також регіональні центри: Іран для ісламського світу, Ватикан – для християнських країн, Франція – для країн з французькою мовою спілкування). За ситуації, коли сіткове розповсюдження вперше в історії охопило всіх громадян, а "NoKia" і "Еріксон" підпорядкували собі світовий ринок, Фінляндія і інші скандинавські країни стали новим культурним центром, пов'язаним з розповсюдженням мобільних телефонів.

Ульф Ганнерс виділив чотири можливі сценарії доль глобальної культурної ойкумени:

сценарій "глобальної гомогенізації": повне панування західної (перш за все – американської) культури; всі суспільства стануть більш або менш вдалим зліпком західного способу життя, західних потреб, цінностей і норм, ідеалів і переконань;

сценарій "культурного насичення": периферійні країни поступово, протягом декількох поколінь відмовляться від своїх місцевих культурних ідей, значень і цінностей на користь домінування культури центру;

сценарій "культурної деформації": крайнє спрощення, збіднення і навіть деградація західної культури в ході її пристосовування до периферійних культур. Тут діє двоякий механізм: селекція та компромісне узгодження.

Сценарій "зріючої культурної амальгації" – рівноправний культурний діалог і обмін між центрами і периферією, що приводить до загального збагачення культур. Зіткнення культур стимулює творчу активність і оригінальність з обох боків: "підживлюючись" цінностями периферійної культури, культура центру пожвавила приховані цінності місцевих культур. В результаті, приймаючи певний стиль і форми ззовні, місцеві діячі культури ніби наповнюють їх конкретним місцевим змістом і колоритом, і як наслідок – люди ніби говорять загальноприйнятою культурною мовою про справи, важливі для їхньої групи, для їхньої власної спільноти. Відбувається "гібридизація" культури: в результаті змішування більш сильних і слабких культур жодна з них не залишається "чистою", кожній притаманна внутрішня складність, яка комбінується з безліччю впливів і контактів. В такому плюралізмі різноманітних культур виявляється творча сила співтовариств. В рамках глобальної культурної ойкумени розвивається вічний діалог значень, цінностей, правил, ідей.

Такий підхід отримав подальший розвиток в концепції ізраїльського соціолога Шмуля Ейзенштадта, який стверджує, що експансія кожної цивілізації приводить до її зіткнення з культурами суспільств, що переважають на тій території, куди спрямована ця експансія.

Культура, що наступає, намагається відповісти на виклики тієї культури, яка їй підпорядковується, сама піддається модифікації. Підлеглі ж суспільства не стають при цьому наслідуванням, копією нової пануючої культури, а вибірково відносяться до освоєння якостей і фрагментів, перетворюють, модифікують їх. Таким чином, з'являється не одна-єдина цивілізація ("ортодоксія"), а безліч "сучасностей" ("гетеродоксій"), що стає могутнім стимулом для творчої діяльності суб'єктів.

Ейзенштадт описує ті обставини, які визначають те, яку реакцію в місцевій культурі викликає експансія культури західних центрів. Амальгація залежить від того, з ким саме відбулася перша зовнішня культурна взаємодія. Від рівня економічного і технологічного розвитку периферійної групи залежать шанси збереження нею певної автономії і сила її зворотної дії на центр.

Міра опору, протидії периферійної групи пануванню зовнішньої, чужої культури залежить від ступеня впливу релігійних і філософських уявлень про походження і устрій світу і ролі еліт в їхньому розповсюдженні. Істотним виявляється те, наскільки глибокі і міцні місцеві традиції, адже від них залежать засновані на колишньому історичному досвіді периферійної групи способи реакції на соціальні зміни і культурні виклики (ксенофобія і традиціоналізм або, навпаки, толерантність і готовність до інновацій).

Питання для самоконтролю:

1. Визначте поняття ідентичності та поясніть його значущість для соціальних трансформацій сучасності.
2. Конкретизуйте сутність етнонаціональної ідентичності?
3. Розкрийте сутність процесу гібридизації культури.

Змістовий модуль 2. Прикладні теорії сучасних трансформацій

Лекція 5. Специфіка українських цивілізаційних трансформацій

ПЛАН

1. Особливості соціокультурних трансформацій у сучасному суспільстві.
2. Культурні особливості українського суспільства.
3. Соціокультурні трансформації та проблема цінностей.

Література: 1, 2, 14, 17, 24.

Поняття і терміни: *універсалізм, ціннісні орієнтири, культурні ідеали, ієрархічне управління, релігійний фактор, культурна напруженість, симбіоз, модернізацій на культура.*

1. Особливості соціокультурних трансформацій у сучасному суспільстві. Для української соціокультурної традиції питання розвитку культури тісно пов'язані з питанням формування нації.

В сучасній Україні одночасно існують три культурні середовища: українськомовна українська культура населення Західної України і сільських жителів Центральної України;

російськомовна українська культура населення Центральної України і сільського населення сходу і півдня України;

російськомовна російська культура міського населення Центральної, Східної і Південної України.

По суті в Україні склалася нова соціокультурна ситуація, яка породжує нову соціокультурну реальність посттоталітарного суспільства. Нові відносини все більше знаходять вияв в таких моментах:

- в зміні соціальної орієнтації і ідеалів, у новому соціальному виборі;
- в переоцінці цінностей і формуванні їхньої нової ієрархії;
- в акценті на цінності особистості;
- в зростанні ступеня свободи, різноманітності і строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов відновлення домінуючого розвитку культури;
- в знятті "жорсткого" ієрархічного управління сферою культури і зростанні самостійності розвитку культури в регіонах країни;
- у формуванні нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею;
- у формуванні нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури і мистецтва, нових смаків, в появі нових елементів способу життя;
- в формуванні нових відносин між учасниками культурного життя (в художньому житті між художником, публікою, критикою і громадськістю);

- в зміні статусу, а відповідно і ролі та функцій національної культури, яка стає одним з визначальних чинників прогресу суспільства, розвитку його державності;

- в зміні соціального статусу релігії, "релігійнізація" багатьох верств населення і зростання впливу релігії на мораль суспільства.

Ці нові відносини дають підстави сподіватися, що культура України отримає могутні імпульси свого вільного безперешкодного розвитку у власній незалежній державі і зможе незабаром посісти гідне місце серед світових культур.

2. Культурні особливості українського суспільства. Розвиток української культури постійно відбувається в умовах несаможиттєвості її соціального і державного становища, що стримує її поступ і призводить не тільки до неповноти її структури (І. Дзюба), а й до накопичення не реалізованої культурної напруженості.

Разом з тим з кінця ХІХ – початку ХХ ст. українська культура потрапляє в поле світових могутніх течій модернізаційних процесів, які продовжуються і до сьогодні і які суттєво трансформують її зміст, а у 20-х роках зумовили її злет світового значення, особливо у сфері мистецтва, який називають «зоряним часом української культури».

Виходячи з цього, сучасний стан української культури може бути зрозумілим з урахуванням специфіки модернізаційного процесу в Україні в цілому на тлі світових культурно-трансформаційних змін.

Основою теорії і практики трансформаційно-культурних перетворень є теорія модернізації. Практика ж модернізаційних змін пов'язується з просвітництвом, індустріалізацією, відходом від традиційного суспільства. Подальший соціальний розвиток пов'язаний з переоцінкою цінностей модернізму на початку ХХ ст. і формуванням постмодерністичних тенденцій, які одні автори вважають спадкоємними модернізму, а інші їх запереченням.

Ці процеси відображаються в новій соціокультурній реальності, яка складається сьогодні в Україні.

Відповідно до українських умов такими особливостями трансформації є насамперед незавершеність одних модернізаційних процесів і накладання на них інших, різних за своєю природою, що породжує ефект їх суперечливого існування, а іноді й симбіозу. Так, процеси незавершеної дореволюційної модернізації змінюються радянською соціалістичною модернізацією, іншою за змістом, характером і соціальною спрямованістю, яка теж не досягла своєї мети і була перервана особливим періодом перебудови як проміжної експериментальної форми, у якій деякі елементи культури капіталістичного суспільства використовувались для оновлення соціалістичних цінностей.

Сучасний перехідний період трансформації українського суспільства і його культури характеризується різноголоссям доволі стійких утворень соціалістичної культури, відтворенням коренів етнічної культури, кристалізацією нового рівня національно-культурної самосвідомості,

сучасними явищами модернізаційної культури західного штибу, освоєнням глобалізаційного культурного простору, навальним нарощуванням зросійщення, яке оперативно відповідає новим модернізаційним потребам, бо часто задовольняє їх творами більшого тиражу ніж українські.

Нові глобалізаційні виклики значною мірою викривлюють, не на користь українській національній культурі, світовий культурний простір, співвідносячись з постмодерністськими тенденціями, які проявляються в інформатизації, нових напрямках розвитку мистецтва, принципах культурної творчості, новій науковій методології, поліфонії культур у межах тривалого історичного часу.

Разом з тим форсована глобалізація супроводжується західним «культурним імперіалізмом» значною мірою американського зразка. Очевидно, слід погодитись з думкою відомого культуролога І. Дзюби, який вважає, що «глобалізацію – в цьому специфічному значенні – можна розглядати як «капіталістичну» альтернативу комуністичній ідеї інтернаціоналізму, з тим, однак, що остання несла в собі незрівнянно більший гуманістичний зміст»

У сучасній науці викристалізувались в основному дві моделі модернізації: **вестернізація і «наздоганяюча» модель**. Перша модель характеризується переходом від традиційного суспільства до сучасного шляхом прямого перенесення структур, технологій і способу життя західного суспільства і характеризується корінними змінами в усіх сферах суспільства. Проте ця модель виявилась неефективною і призводила до руйнації національної культури.

«Наздоганяюча» модель модернізації, яка ґрунтується на організації громадян з метою індустріалізації суспільства, виходить з настанови, що Захід стоїть на місці, не враховує зростаючого динамізму цього суспільства.

Помилки, яких припускаються постоталітарні держави:

- заперечення і руйнування минулого досвіду, у тому числі минулих модернізацій (радянський період);
- продовжуючи орієнтуватися на «наздоганяючу» модель модернізації;
- забуваючи, що Захід їх до кінця не прийме, бо вони інші;
- ігноруючи те, що і Захід починає змінюватись, і наздоганяти вже буде нікого.

Досвід країн Південно-Східної Азії показав, що вони (особливо Японія і Таїланд) відмовились від двох охарактеризованих вище моделей модернізації, зробили стрибок, використовуючи західні технології (та досягнувши їх рівня) і спираючись на власні соціокультурні основи, які донедавна вважались перепоною до модернізації.

Зростаючий мультикультуралізм не тільки породжує можливі культурні конфлікти, а й нові можливості для поступу національної культури, однак в тому разі, коли модернізаційні зміни супроводжуються попередньою підготовкою ментальності до них з метою забезпечення

одночасного виходу не тільки на національну, але й на планетарну ідентичність.

3. Соціокультурні трансформації та проблема цінностей. Проблема становлення й укорінення демократичних цінностей є однією з основоположних у дослідженні соціокультурних трансформацій, що відбуваються зараз у посткомуністичних суспільствах. Сучасній науці відомо, що масштабні зміни у соціумі, якщо вони є системними і пов'язані з творенням нового суспільного ладу, завжди впроваджуються разом із трансформаціями культурними. Саме тому їх, цілком слушно, називають “переоцінкою усіх цінностей”.

Відомо також, що під час масштабних соціальних реформ, в умовах штучного прискорення трансформаційних процесів, люди, як за правило, у першу чергу звертають увагу на характерні своєю виразністю зміни в економічній та політичній сферах суспільного життя. І це природно, бо подібні зміни є болючими для будь-якого соціуму і безпосередньо торкаються кожної особи.

Як роз'яснює П. Сорокін, цінності та ціннісні орієнтації, якщо взяти їх сукупно, по-перше, створюють духовну культуру людських спільнот, по-друге, через виявлення своєї (більшої або меншої) соціальної значущості, що розкриває себе у діях конкретних індивідів і груп, формують загальну культуру поведінки людей.

Крім того, якщо взяти, також у сукупності, матеріальні носії цих цінностей – відповідні речі та процеси обміну енергії, через які духовна культура і культура поведінки людей проектує себе назовні, в об'єктивний матеріальний світ і закріплюється (кристалізується) у соціумі, то вже ця зовнішня сукупність – система матеріальних носіїв цінностей – є нічим іншим, як утворенням, що його називають культурою матеріальною.

Отже, сукупна культура будь-якого суспільства є складною багаторівневою духовно-матеріальною системою, у котрій складовими (підсистемами) є мова, наука, міф, релігія, філософія, мистецтво, мораль, політика, економіка, технологія. Але, на відміну від названих вище складових (або підсистем) соціокультурної реальності, що вже давно знаходяться „у фокусі” наукових досліджень, існують і потребують вивчення значно ширші системні поєднання – суперсистеми або „системи систем”.

Вони здатні у вичерпній повноті і цілісності, через свій всеохоплююче-тотальний соціокультурний характер, втілювати у собі зміст тих **базових, смисло-життєвих цінностей**, на основі яких соціум тільки і в змозі відтворювати себе знов і знов у історичному процесі. (Без своїх базових цінностей соціум став би нежиттєздатним).

За П. Сорокіним, базовими цінностями будь-якого соціуму слід вважати ті, у яких містяться відповіді на корінні („остаточні”) людські питання про природу реальності як такої – чим насправді є світ і якими є місце та призначення людини у цьому світі. Відповідей, що їх виробило людство за усю свою історію, існує, за Сорокіним, лише три:

Перша відповідь – істинною (справжньою) реальністю є реальність чуттєва (емпірична) і, крім неї, ніякої іншої реальності у бутті не має і не може бути;

Друга відповідь – істинна і остаточна реальність то є надчуттєвий Бог, трансцендентний матеріальному світові;

Третя із можливих відповідей – реальність то є нескінченна багатоманітність форм сутнього, де вічно співіснують чуттєві та надчуттєві рівні буття.

У відповідності до сказаного можуть бути визначені три основні соціокультурні суперсистеми („системи систем”):

- перша з них має у своїй основі цінності чуттєві і тому П. Сорокін називає її сенситивною;

- друга суперсистема, оскільки вищою цінністю вона проголошує ідею Бога, отримала від Сорокіна назву „ідеаціональна система”;

- третя суперсистема, намагається базувати себе на тому чи іншому балансі між цінностями матеріальними і духовними, але певним чином поєднуючи їх, віддає перевагу цінностям духовним (або ідеальним); тому Сорокін визначає таку систему як ідеалістичну чи змішану.

У чуттєвій (сенситивній) соціокультурній суперсистемі корінні питання про природу реальності розв’язуються таким чином, що дійсно реальним і цінним визнається лише поцейбічний світ, що ми його здатні сприймати чуттєво, у емпіричному досвіді – очами, вухами, пальцями, язиком. Реальним є те, про що нас сповіщає здоровий глузд та базована на ньому емпірична наука. Цінним є те, що задовольняє наші чуттєві (матеріальні) потреби та забезпечує комфортне життя. Суспільним ідеалом стає особисте щастя людини. Метою суспільного життя взагалі визнається максимальна сума добра, максимальна сума щастя. Соціальні інституції – сім’я, держава, освіта, виробництво, тощо – всі вони обертаються навколо природних потреб людини.

Зразком ідеаціональної культури, за П. Сорокіним, є раннє європейське Середньовіччя (9-11 ст. н. е.). Як відомо, саме у ці часи християнська релігія безроздільно панувала у Європі. Увесь розпорядок життя середньовічної людини визначався церквою. Наука і філософія існували лише як форми богослов’я. Право було вираженням незаперечного авторитету церкви та регулювало стосунки між різними верствами середньовічного суспільства. Мистецтво було підкорене богослужінню. У живописних творах зображалися та тлумачилися виключно біблійні сюжети. Ні пейзажів, ні портретів чи жанрових сцен у цей час не створювалося.

Третій соціокультурний тип – ідеалістичний (або змішаний), який тлумачиться П. Сорокіним як тип перехідний між ідеаціональним та сенситивним культурними типами. Специфіка ідеалістичного типу полягає у тому, що істинні цінності (ідеали, смисли, норми) люди шукають не в тій чи іншій реальності як у цілому, не тотально, а у особливих, значимих для

індивіда і суспільства фрагментах буття, яким приписують високу ціннісну достойність. Це означає, що, з одного боку, прагнення людей ідеалістичної (змішаної) культури не зосереджені виключно на потойбічному, надприродному світі, як то є у культурі ідеаціональній.

В сучасній аксіології, що є загальною теорією цінностей, перш за все, цінностей духовних, ми можемо знайти 3 основні підходи щодо розуміння природи цінностей:

- по-перше, цінностями називають ті об'єкти, котрі, завдяки притаманним їм властивостям, здатні задовольняти потреби людей;
- по-друге, за цінності вважають усе те у бутті, що може бути взято в якості предмету людського прагнення;
- по-третє, цінності визначають як такі універсальні та ідеальні принципи, що за своїм статусом вищі за буття і здатні нормувати це буття (наприклад, буття соціальне).

Новітніми науками про складність та саморозвиток, які прийнято позначати загальним терміном „синергетика”, ґрунтовно опрацьовані питання про механізми самоорганізації у системах термодинамічних та фізико-хімічних. Створені математичні моделі, що добре описують процеси виникнення системної впорядкованості у неживій природі.

Почалося синергетичне вивчення біологічних систем. Висунуті припущення про існування єдиних принципів порядку у велетенських масштабах Всесвіту, завдяки чому все сутнє є таким, що являє собою всеохоплюючу (тотальну) цілісність – „систему всіх систем”.

Духовна цінність не матеріальний предмет; вона наповнена не речовиною, а смислами та за своєю буттєвою сутністю – темпоральна (розгортає свій зміст переважно у часі, не у просторі). Як над-біологічний (ідеальний) принцип соціокультурного єднання людських індивідів і груп цінність живе у часі, розвивається, розквітає, занепадає. Вона, так би мовити, – своєрідний „синхронізуючий ритм” соціокультурного буття окремих індивідів, груп, економічних та технологічних об'єктів, тощо. Цінності з'єднують у ціле елементи соціокультурної системи подібно до того, як ритм з'єднує окремі звуки та музичні пасажі у симфонію.

Хоч кожна базова („вічна”) цінність унікальна, завдяки чому людство представлено на землі різними культурами і цивілізаціями (слов'янський світ, германо-романський світ, далекосхідна цивілізація, тощо), але вона (цінність) лише тоді має справжню достойність, коли через її унікальність певна культура і цивілізація намагається виразити універсальний смисложиттєвий зміст, щоб його можна було адресувати всьому людству (наприклад, такими є християнські „заповіді блаженств”).

Отже, справжній духовній цінності притаманний конкретний універсалізм. (То є такий універсалізм, що має витоки в неповторності історичної долі людини та соціокультурного світу, у якому людина живе і мислить). І якщо ставити питання про оцінку та ієрархію цінностей, то це питання буде доречним лише у плані співвіднесення соціокультурних

масштабів різних цінностей, їхньої смисложиттєвої змістовності та їхньої реальної трансформуючої сили.

Історична криза, що її переживає сучасне цивілізоване людство означена, між іншим, напруженим пошуком загальнолюдських соціокультурних орієнтирів та цінностей. У передових суспільствах поступово зростає визнання того фундаментального факту, що привласнюючий спосіб життєдіяльності, на якому базується соціально-економічний розвиток людства ще від епохи неолітичної революції, сьогодні вже близький до вичерпання своїх позитивних буттєвих можливостей.

Для того, щоб і далі продовжувати прогресивний рух (як тепер кажуть - "сталий розвиток"), людству необхідно знайти принципово нові підходи до організації суспільного життя. Традиційні духовні цінності (що їх ще називають "вічні цінності"), які на протязі останніх трьох тисячоліть напрацьовувалися у великих культурах Заходу та Сходу, у сучасних, глобальних кризових умовах виявили свою цивілізаційну обмеженість: ніякі з них, на жаль, за своїм духовно-творчим потенціалом не можуть вважатися дійсно загальнолюдськими.

Дехто із дослідників-соціологів навіть не виключає того, що традиційні цінності взагалі вже не здатні будуть встояти перед дегуманізуючим тиском новітньої соціальної динаміки світового розвитку з його глобальними проблемами, міжцивілізаційними конфліктами та виснажливою боротьбою за ресурси. Подальша неконтрольована життєва експансія людства стає неможливою. Глобальну рівновагу між природою та суспільством порушено, ризик екологічної катастрофи загальнопланетарного масштабу поступово зростає.

подолання цієї над-напруженої кризової ситуації, – значно глибшої, ніж її помітні всім фінансово-економічні прояви, – є вирішальним кроком у визначенні майбутньої долі людини на Землі. Це вимагає від сучасних поколінь творчої трансформації тих духовно-ціннісних орієнтирів, що є на сьогодні базовими для цивілізованих суспільств Заходу та Сходу. Йдеться про таку трансформацію, що надасть їм (ціннісним орієнтирам) достатньої універсальності, щоб можна було скласти з них глобальний позитивний вектор подальшого історичного розвитку.

Вагому роль, як на нашу думку, тут повинна зіграти світова філософська та наукова спільнота. Бо саме вона, спираючись на більш ніж трьохтисячолітню традицію осмислення ціннісно-екзистенціальних основ людського буття та на новітні здобутки у розбудові між-цивілізаційного діалогу, здатна створити і запропонувати у соціальну практику ефективні дослідницькі засоби пошуку нових, глобальних соціокультурних ціннісних комплексів. Такі комплекси фахівці-суспільствознавці ще називають аксіологічними парадигмами.

Однією із актуальних проблем у такому філософсько-цивілізаційному пошуку нових смисложиттєвих орієнтирів є проблема трансформації пізнавальних цінностей (цінностей науки та технології). Як відомо, людське

пізнання, у його найширшому, загально-філософському розумінні, то є процес знаходження позитивних відповідностей між об'єктивним, ціннісно-нейтральним буттям Всесвіту та суб'єктивно-екзистенціальним, ціннісно-зabarвленим буттям людини.

Щодо науки як культурного надбання та соціальної інституції, то ми всі її (свідомо чи несвідомо) цінуємо, бо соціокультурна ефективність наукового пізнання багаторазово доведена. Отож, щоб досягнути та не втратити під час історичного повороту всі ті цінності, що напрацьовані новоєвропейським науковим розумом, нам необхідно відштовхуватися від того світоглядного фундаменту (раціональність, просвітництво, гуманізм, прогрес), на якому було побудовано саму наукову діяльність як специфічну техногенну практику людини.

Таким чином, нам слід завжди пам'ятати, що фундаментальні (базові) цінності, які покладаються у основу будь-якого соціокультурного типу (наприклад, в основу сенситивної культури сучасного Заходу) і визначають його життєву стратегію, не є постфактум лише раціонального, свідомого людського обрання. Ірраціональні, підсвідомі чинники тут є не менш вагомими. Отже, якщо ми поставимо собі за мету проаналізувати соціокультурне ядро сучасної науки і цивілізації (світової чи української), то не слід думати так, що пізнавальні цінності кристалізуються у науковому знанні із середини, суто як його внутрішні компоненти.

Крім того, всяка масштабна цінність (наприклад, наукова істина світоглядного, смисложиттєвого рівня), якщо брати цю цінність у сукупності проявлених (об'єктивованих, видимих) та не проявлених (екзистенціальних) її аспектів, не вміщується у об'єм звичайного наукового результату, яким його знає класична наука.

Не менш значимими є такі аспекти цінності, як моральний, художній, релігійний, економічний, політичний, тощо. Такою є масштабна цінність у повноті своєї структури, як системне соціокультурне утворення, як базовий елемент певної соціокультурної суперсистеми.

Звичайно ж, ніяка окрема людська особистість не здатна вмістити увесь смисло-змістовний об'єм та культуро-творчий потенціал навіть і однієї масштабної (базової) цінності. Бо в цінності перехрещуються свідоме та несвідоме, раціональне та ірраціональне, особисте та над-особистісне.

І якщо сьогодні висувається гіпотеза про ціннісну достойність якогось наукового результату (наприклад, у суспільствознавчій галузі чи у синергетиці), то його аксіологічне тестування (оцінка, критика) потребує від фахівців здійснення складної філософсько-методологічної процедури.

Взагалі місія цивілізованих спільнот сьогодні, - якщо вони хочуть зберегти своє соціокультурне лідерство, - здійснювати неухильне просування від традиційних локальних ціннісних парадигм до глобальної ціннісної парадигми, такої, щоб на її основі була б можлива справжня соборна єдність людства, про яку мріяли найславетніші мудреці усіх часів.

Фахівці нам скажуть, що єдиного соціокультурного обличчя України ще не сформувалося. Бо маємо в нашому суспільстві цивілізаційний чи соціокультурний розкол. Економіку вважали основою суспільного життя і всі соціокультурні процеси, кінець кінцем, зводили до процесів економічних.

Але повною мірою сенситивна система тут, - серед східних слов'ян, – і досі не є домінантною. Багато хто вважає це головною перешкодою розвитку в Україні ринкових капіталістичних відносин.

В цілому ж можна сказати, що Україна знаходиться у стані соціокультурної невизначеності. Найбільш природним для українського суспільства було б сформувати змішаний (ідеалістичний) соціокультурний тип. Цей тип, як вже окреслювалося, потребує виваженого балансу між духовними та матеріальними цінностями, коли за мету мають саме цінності духовні, а матеріальні вважають лише засобом задля досягнення високої загальнонаціональної мети.

Але, щоб знайти оптимальний баланс між матеріальним і духовним у масштабі українського суспільства треба спочатку подолати негативний вплив соціокультурного розколу. Якоїсь чіткої методології подолання подібного розколу ще не створено. Поки що фахівцями обговорюються першочергові кроки, які ми неодмінно повинні будемо здійснити в Україні:

По-перше, необхідно якомога швидше зміцнити національну економіку з опорою на середній і малий бізнес, бо, як доведено, в країнах стабільного добробуту та впливового середнього класу ціннісні розбіжності між різними верствами суспільства на деякий час згладжуються.

По-друге, слід наповнити українську національну ідею економічним змістом – задачею реального підвищення матеріального рівня життя більшості українських громадян; отже, як нам радять, не слід зводити національну ідею лише до політичної мети – незалежності.

По-третє, сформулювати і почати здійснювати прагматичну і водночас проукраїнські орієнтовану внутрішню політику, щоб вона в змозі була стати ефективним інструментом реалізації в Україні прав і свобод людей, оснований на гуманістичних (демократичних) цінностях.

По-четверте, Україні радять проводити виважену мовну політику, при якій державна протекція щодо української мови гармонійно б узгоджувалася з потребами розвитку регіональних мов.

По-п'яте, звертають увагу на необхідність подолання капітулянтських тенденцій в інформаційній сфері; держава повинна активно протистояти тиску поп-культури, але за однієї тільки умови, що державне втручання в діяльність українських ЗМІ буде здійснюватись у чіткій відповідності до закону.

По-шосте, радять залучити до соціокультурного проекту, що його сьогодні стало модним серед українських суспільствознавців означити словосполученням „Незалежна Україна”, всі ті верстви населення, які поки що не ідентифікують себе з українською політичною нацією (йдеться про

представників деяких національних та релігійних меншин, про громадян від змішаних шлюбів, тощо).

Як бачимо, поради від фахівців, які стисло наведені вище, спрямовані переважно на виправлення ситуації у соціально-економічній сфері українського життя, яка цілком слушно вважається проблемною. Але чи достатніми будуть ці заходи для подолання кризи, яка носить в Україні системний, соціокультурний характер і спричинена не тільки економічними чи політичними негараздами, а, як можна припустити, несумісністю українського та західного соціокультурних типів? Відповідь на це питання не є такою, що лежить на поверхні, навіть для досвідчених фахівців.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть нові глобалізаційні виклики.
2. Вкажіть три підходи для розуміння природи цінностей.
3. Конкретизуйте по кроково, що необхідно здійснити для зміни культурних складових у цивілізаційному процесі в українських умовах?

Лекція 6. Соціально-економічні особливості мультикультуралізму

ПЛАН

1. Загальні уявлення про мультикультуралізм.
2. Політичні особливості мультикультуралізму.
3. Мультикультуралізм як суспільне явище.

Література: 2, 6, 10, 11, 12, 22, 23, 24.

Поняття і терміни: *мультикультуралізм, плюралізм, мультикультурний діалог, різноманітні форми мультикультуральної політики, легітимізація інакшості, громадянське суспільство, меганоліси, інтеграція, асиміляція, імігрант, культурні відмінності, фундаменталізм.*

1. Загальні уявлення про мультикультуралізм. Кінець ХХ – початок ХХІ століття стали періодом великих змін у історії людської цивілізації. Відбулися зміни майже в усіх сферах людського буття, технічні та техногенні нововведення, відбувся перехід до культури постмодерну. Суспільство вступило в еру тотальної глобалізації. Породженням усього цього і став мультикультуралізм.

Мультикультуралізм – це таке явище суспільного життя яке передбачає мирне співіснування різних культур та етносів у рамках одного суспільства. Цей феномен почав відображатися як у культурному, так і у політичному житті, тому став невідворотним явищем сьогодення.

Дискусія щодо цього питання ведеться уже більше тридцяти років, і весь цей час супроводжується гострою полемікою. В останні роки мультикультуралізм все більше піддається критиці, але це суттєво не впливає на рівень дослідження питань, що стосуються цього феномену. Все більш актуальними стають проблеми, що стосуються мультикультурного плюралізму, мультикультурного суспільства, діалогу культур, вияви мультикультуралізму у політичній, соціальній та економічній сферах, які об'єднуються під загальним явищем всеохоплюючої глобалізації.

У дискусії яка виникла, важливу роль відіграла теорія справедливості Дж.Ролза, доповнивши класичну модель лібералізму вимогою справедливості.

Загалом, мультикультуралізм це різносторонній феномен, тому варто звернути увагу саме на культурний аспект цього явища. Наприклад, В. Малахов виділив два основні означення мультикультуралізму з точки зору культури, як саме розуміють цей феномен: це факт культурного різноманіття з одного боку, з другого – спосіб відносин з цим фактом, як з реальністю. Мультикультуралізм як факт культурного різноманіття був відомий уже досить давно, хоча не визнавався як феномен, та і саме означення цього явища виникло набагато пізніше.

Вперше про мультикультуралізм як такий заговорили лише у 60-х роках ХХ ст. А от саме поняття виникло у Канаді, там у 1971 р. мультикультуралізм став конституційною нормою завдяки прийняттю «Канадської хартії прав і свобод». З того часу вона почала активно обговорюватися у роботах з філософії, соціології, політології та культурології.

Отже, мультикультуралізм слід розглядати як соціокультурний феномен крізь призму теорії громадського суспільства. Громадянське суспільство являє собою історичний тип у загальному розвитку людського суспільства, це сфера самовиявлення та реалізації потреб та інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, наукових, духовних, культурних). У цій системі є відповідні організації, які охоплюють усі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини. Дуже часто громадяни об'єднуються у організації. А як же діє мультикультуралізм? Візьмемо для прикладу релігійну сферу, коли на території однієї країни існує декілька конфесій, які мирно співіснують, не перешкоджаючи одна одній. Наприклад, у Нідерландах, одній із небагатьох країн Європи де успішно проводиться політика мультикультуралізму, більшість корінного населення є католиками, а от уже іммігранти, або не корінні голландці в більшості протестанти. Там спостерігалось наступне явище: якщо у 1950-х роках шлюб між католичкою і протестантом, або ж між протестанткою і католиком був схожий на історію між Монтеккі і Капулетті, то у 1970-х роках це стало більш менш частим явищем, а у 1980-х роках – майже буденним. Іншими словами, через взаємодію певних індивідів відбулася культурна інтеграція між різними громадськими організаціями.

2. Політичні особливості мультикультуралізму. Суспільство як носій символічних культурних програм може відтворюватися і розвиватися лише за умов збереження, взаємодії та прогресу етносів, їх мов та культур, які є його складовими.

Дійсне прийняття різноманітності змушує сучасне суспільство відмовлятися від будь-яких проявів нетерпимості та прагнути до цивілізованого вирішення конфліктних ситуацій, тобто в кінцевому результаті іти до взаєморозуміння та поваги стосовно інших соціальних груп. Найважливішими перепонами на цьому шляху є неосвіченість та високомірність, які вважаються основними причинами виникнення стереотипів, упередженого ставлення, ненависті та дискримінації в культурному, релігійному, расовому та етнічному контекстах.

У сучасному суспільстві перед великими мегаполісами уже не стоїть питання чи бути їм мультикультуральними. Множинність, розмаїття культур їм уже не оминати, через зростаючу популярність доктрин мультикультуралізму. Це можна простежити через такі процеси, як поширення англійської мови як другої у багатьох країнах, утвердження нових групових ідентичностей, зростання міграційних потоків та впливів діаспори.

Сучасне суспільство, у зв'язку з нерівномірністю міграції, розселенням різних етносів, також породило різні моделі мультикультуралізму. Наприклад, Ч. Тейлор у своїй праці «Мультикультуралізм та політика визнання» висвітлює канадську модель в обличчі Квебеку. Миронов В. В. досліджує та дискутує з приводу багатокультурної моделі Росії. Також звернено нашу увагу на ще дві найпоширеніші моделі мультикультуралізму – це модель Сполучених Штатів Америки та європейська модель.

Ще одним феноменом, яке породило сучасне суспільство став феномен глобалізації, який тісно пов'язує із мультикультуралізмом. Глобалізація стала тим процесом, який в значній мірі визначає історичний розвиток в наш час. З древніх часів глобальність світу визначалась у повсюдному поширенні знань, технічних і технологічних інновацій, світових релігій, філософських думок та шедеврів мистецтва. Таке трактування глобальної культури повністю співвідноситься з ідеями мультикультуралізму, ну хоча б з тими ідеями, які стосуються мирного співіснування культурних відмінностей.

Так уже сталося, що мультикультуралізм став невідворотним явищем сучасного суспільства. Політика мультикультуралізму пропагує рівне ставлення до усіх національних меншин, етнічних та релігійних груп, які у собі являють окремі культури. У цьому контексті з'являється питання про взаємодію різних культур, а саме діалогу між ними.

Різноманітні форми мультикультурної політики здійснюються в різних країнах світу протягом десятиліть. Коротко характеризуючи їх, можна простежити певні закономірності та відмінності цього явища у різних регіонах світу.

Модель російського мультикультуралізму є досить цікавою і своєрідною, вона суттєво відрізняється від інших моделей. Причиною цього є певні обставини, за яких і склалася така ситуація. На відміну від інших мультикультурних регіонів, які утворилися внаслідок значного переселення на їх території іммігрантів, то Російська Федерація стала полікультурною внаслідок свого геополітичного положення. На початку ХХ століття Росія займала 1/6 частину землі. Визначальним стрижнем стало те, що відбувся збіг обставин в той чи інший період та збіг інтересів народів, які населяли значні частини Європи та Азії, що і сприяло їх переважно добровільному єднанню. Дуже часто та чи інша народність приймала рішення приєднатися до Росії з метою самозбереження, сховатися за її державними кордонами, скористатися її заступництвом. Винятковим є те, що інонаціональні спільноти виражали внутрішню самостійність, і лише зовні російські адміністративні обмеження. Це вказує на те, що в державну систему Росії було закладено не їх придушення, а саме політичний та культурний компроміс. Спроби «створити однорідну імперію» за типом західних, намітилися лише при останньому російському монарху Миколі II в кінці ХІХ ст.

Відмінність від універсальних моделей світових утворень склалась і в тому, що інонаціональні російські спільноти через своє суміжне

розташування, рівноправний статус (що було дуже важливим), втрачали поступово ознаки чужорідного у міру інтегруючись у єдиний державний простір. Разом з тим відбувалось геополітичне, цивілізаційне і соціально-економічне зрощення їх з власне російськими областями. У меншій мірі таким процесом були охоплені ті землі, які раніше довгий час не перебували під російською залежністю, до них можна віднести Польщу, Фінляндію, країни Прибалтики а також Західну Україну.

Також дуже важко пристосовувались території, на яких значну роль відігравав чинник віри, мусульманської релігії. Цей фактор зумовлював у східній зоні гострі міжконфесійні протиріччя.

Визначальним чинником етнополітичного процесу в Росії став федеративний устрій країни, який був сформований за радянських часів. Таким чином Росія стала державою-спільнотою різних народів.

Така модель мультикультуралізму неодноразово викликала дискусії між науковцями. Серед російських дослідників інтерес до феномену мультикультуралізму був стимульований подіями 90-х років, які призвели до сплеску етнічної самосвідомості, помітно сколихнувши моноліт радянської ідентичності. В. А. Тишков акцентував увагу на тому, що мультикультуралізм – це не тільки момент фіксації і визнання в суспільстві / державі наявності культурних відмінностей, а й «концептуальна позиція в сфері політичної філософії та етики» що знаходить своє вираження в правових нормах, громадських інституціях, повсякденного життя людей. Згідно з припущенням А.А. Борисова, мультикультуралізм слід розуміти як ідеологію і політику, коли надбудовуються над етнічними цінностями загальнонаціональні – по-перше, по-друге, як феномен етнокультурної фрагментації соціуму, який синонімічний «багатокультурності» і виступає, таким чином проти культури як загальнонаціонального руху [1]. Тут дуже чітко простежується існуюча розбіжність між мультикультуралізмом як ідеологією, політикою і мультикультуралізмом як культурною багатоскладовістю суспільства.

Сполучені Штати Америки представляють собою винятковий приклад співіснування безлічі культур в єдиному культурному просторі. Властивою для Америки є та обставина, що на відміну від Росії в США жоден штат не належить виключно до однієї етнічної групи, але представляє собою утворення з безліччю співіснуючих етнічних спільнот, на відміну від національних республік РФ. Населення США історично склалося щонайменше з п'яти основних елементів: корінне населення – індіанці; нащадки рабів, маси яких завозилися з Африки; релігійно-неоднорідна перша хвиля колоністів; політична та економічна еліта англосакського походження; наступні хвилі іммігрантів не тільки з європейських, але і з латиноамериканських і азійських країн.

В мультикультурній політиці США чітко простежується тенденція іммігрантів до цінностей американського суспільства.

Намагаючись створити єдине і згуртоване суспільство, Америка багато в чому зорієнтувалась на французький шлях, офіційно отримавши асиміляцію, яка отримала назву «плавильний тигель» (melting pot). Але, не зважаючи на вжиті зусилля, до середини ХХ ст. стало ясно, що ця політика не принесе бажаних результатів. Величезний рух афро-американців за громадянські права в 1990-і роки, різні форми фемінізму, рух сексуальних меншин і тому подібні явища – все це свідчення кризи американської ідентичності, яка супроводжує всю історію Сполучених Штатів, періодично затихаючи і потім знову загострюючись.

Одним із найвпливовіших теоретиків мультикультуралізму в США є В.Кімліка, основні його ідеї викладені у його праці «Ліберальне суспільство». Центральна ідея теорії мультикультурного громадянства В. Кімліка полягає в наступному: «наявність у індивідів нерівних часток соціальних благ вважається справедливим, якщо індивіди заслужили ці нерівності, тобто якщо ці нерівності є результатом вибору та індивідуальних дій» [5]. Нерівність в природних здібностях і соціальному середовищі є незаслуженими – висновок, що випливає з концепції. В. Кімліка справедливо вважає, що наші заслуги в тому, що ми належимо до якоїсь раси, статі, класу, володіємо від народження фізичними особливостями.

На даний час в США проробляють проблему глобального громадянства і справедливості у глобальному суспільстві.

Як уже зазначалось раніше, поняття «мультикультуралізм» виникло саме у Канаді. Щоб пояснити виникнення цього феномену існує ціла низка відповідних факторів. У канадських містах можна знайти елементи з культур всього світу, в багатьох містах існують квартали з переважанням якої-небудь національної меншини (наприклад, китайський, італійський, португальський квартали в Торонто і Монреалі), регулярно проводяться фестивалі, присвячені культурам різних країн. Приморські провінції зберігають кельтський фольклор ірландців і шотландців, який в той же час добре поєднується з галло-романськими темами кельтської Галлії, переважаючими в Аркадії і в Квебеку. Також помітним є вплив корінного населення Канади: у багатьох місцях можна зустріти величезні тотемні стовпи та інші предмети мистецтва корінних народів. Значно виділяється франкомовне населення Канади.

У 1982 році мультикультуралізм став конституційною нормою завдяки прийняттю «Канадської хартії прав і свобод», а слідом за нею спеціальних законів, покликаних «сприяти визнанню і взаємної поваги різних культур, що існують в країні, а також заохочувати їх вираження і відкриту появу в суспільстві».

Канадська модель мультикультуралізму передбачає легітимізацію різних форм культурної інакшості, яка лаконічно виражена у формулі «інтеграція без асиміляції». Мається на увазі те, що в межах однієї держави співіснують різні етнокультурні, конфесійні спільноти, які мають право на

публічну репрезентацію і збереження своїх особливих рис, способу життя, продиктованого культурною специфікою.

Цю модель дуже лаконічно охарактеризувала С. Бенхабіб, вона позначила ситуацію культурного плюралізму Канади терміном «радикальний», або краще «мозаїчний», розуміючи під останнім наявність в межах одного політичного утворення чітко диференційованих спільнот, що зберігають свою ідентичність і межі, подібно до елементів, що складають мозаїку.

Щоб коротко охарактеризувати мультикультуральну модель Європи, варто охарактеризувати декілька країн Західної Європи де на сьогодні є дуже актуальними питання взаємодії корінної культури та культури іммігрантів. Варто також зазначити, що європейська модель дуже відрізняється від запропонованих попередніх. Головна відмінність тут у тому, що Європа одночасно є полікультурною, тут змішалися різні етноси і утворився єдиний стереотип європейської людини. Але з іншого боку, іммігранти, які населяють Європу не бажають зливатися з корінним населення, але і корінне населення не переймається проблемами взаємодії різних культур. Лідери низки європейських держав (Великобританії, Німеччини, Франції) один за одним зробили заяви про те, що в їхніх країнах провалилася політика мультикультуралізму.

Розпочнемо із Франції, основною проблемою, пов'язаною з іммігрантами, завжди був іслам. На відміну від іммігрантів з Південної Європи, які як і французи – католики, іммігранти, які сповідують іслам, так і не змогли органічно влитися у французький культурний потік. Не маючи можливості асимілювати цих вихідців з ісламського світу, республіканська модель вперше зазнала серйозного фіаско, підірвавши віру французів у здатність їх культури «перетворювати» все «чужорідне».

Більшу частину повоєнних іммігрантів в Англії склали негри Центральної Америки. Тут імміграція стала найбільш помітним наслідком колоніалізму, тому проблеми імміграції тут завжди були тісно пов'язані з проблемами расизму. Англія завжди дотримувалася жорстокої імміграційної політики. У руслі цієї політики національним меншинам не надавалось широких прав, але всі вони розглядались як члени мультикультурного суспільства, заснованого на взаємній толерантності. Як наслідок – в Англії дуже сильно розвинене етнічне самовизначення іммігрантів.

Винятком не стала і Німеччина. З проблемою культурних відмінностей німецький уряд має настільки ж непохитну позицію: Німеччина повинна бути німецькою, а не мультикультурною. Іслам тут не визнаний в тій мірі, в якій визнано «рідними» для Німеччини католицизм і протестантизм.

Модель, яка отримала розвиток у Німеччині, не дозволяла отримати громадянство іммігрантам у третьому поколінні (онукам іммігрантів) турецького походження, чиею ріднею стала німецька. Німеччина завжди була іммігрантською країною, хоча німецький уряд далеко не завжди визнавав цей

факт. Подібна позиція створила ґрунт для неонацистських та інших расистських акцій, лише посилюючи проблему.

У європейській суспільній свідомості стало прийнятним пов'язувати зростання злочинності саме з впливом іммігрантів. Це, а також боязнь ісламського фундаменталізму, привели до того, що останнім часом все більше підтримкою у європейців користуються позиції крайніх правих політичних сил і популістів, які в свої програмні документи вносять пункт «Європа – для європейців». Ці партії отримують наростаючу підтримку виборців на різних виборах.

Судячи з вищезазначеного можна зробити певні висновки. По-перше, усі вищезазначені моделі відрізняються одна від одної лише тим, що мають різні умови для утворення мультикультурного суспільства. Для Росії це вигідне геополітичне положення та велика територія, у Сполучених Штатах Америки населення є неоднорідним і складається з різних етносів настільки змішано, що жоден штат не може похизуватись тим, що його населяє лише одна етнічна група. У Канаді також зібралась дуже велика кількість етносів, але вони мають відносно чітко визначені межі своїх етносів. Прикладом служить Квебек. Європейська модель взагалі замкнена лише в собі, тобто всередині континенту, не приймаючи іммігрантів з інших регіонів як рівних собі етносів для мирного співіснування. Головною причиною цьому є релігія переселенців – іслам.

По-друге, на досвіді цих поліетнічних держав ми бачимо, як можуть співіснувати зовсім різні культури, етноси, релігії.

По-третє, на прикладі цих держав ми можемо простежити, яку політику веде влада, щодо врегулювання міжкультурних зв'язків та відносин.

Світовий розвиток на сучасному етапі можна характеризувати поглибленням процесів інтеграції політичного, економічного, культурного життя усіх країн світу. У широкий вжиток увійшов термін «глобалізація», цей термін характеризує формування єдиного планетарного суспільства. Активно продовжується зближення різних країн і народів, відбувається проникнення інформаційних технологій, політична трансформація та інтеграція на регіональному і світовому рівнях.

Відбувається трансформація політичних і культурних інститутів за переважно західним типом, з властивими йому формами і нормами демократії та суспільних цінностей. Глобалізацію ще називають американізацією, акцентуючи увагу на походження її із заходу.

Одним з найважливіших факторів становлення мультикультуралізму є сучасна соціокультурна дійсність, в рамках якої, перш за все виділяється таке явище, як глобалізація. Процес глобалізації розвивається уже дуже давно, але особливо помітним він став на кінець ХХ століття. Бурхливий розвиток цього процесу викликав до себе неабиякий інтерес, що і призвело до виникнення нової міждисциплінарної науки – глобалістики.

Серед науковців існують також різні погляди щодо наслідків глобалізації. С. Жижек розглядає мультикультуралізм як зворотний бік

глобалізації, як ідеологію, що «за своєю зовнішньою привабливою стороною приховує міцну силу експлуатації та знищення проявів індивідуальності».

Загалом, в умовах сучасного суспільства процеси глобалізації тісно переплітаються із мультикультуральними процесами. Хоча, як показує досвід, вони не завжди дають позитивний ефект. Глобалізація у сфері культури мала вагомі наслідки в основному на ідеологічному, інституційному, на рівні людських цінностей та культури повсякденного життя.

А для того, щоб мультикультуралізм краще вживався у сучасному суспільстві, необхідна певна взаємодія, тому все більш актуальним стає питання діалогу культур.

Мультикультуралізм проголошує перехід від політики «включення» індивідуальних і групових відмінностей в більш широкі структури до політики «визнання» їх права на існування в якості інших. Як відомо, мультикультуральна свідомість – свідомість діалогічна. Але щоб вступити в діалог з іншим типом свідомості, культура повинна допускати в себе різноманітність різних типів і структур, не відкидаючи їх як «інші». Тому діалогічна свідомість допускає вхід у національний менталітет щось інонаціональне як цілісну структуру. У процесі взаємодії культур відбувається усвідомлення їх множинності, різноманіття світоглядів і можливості по-різному оцінювати ті ж самі феномени з точки зору різних культур і віросповідань. Відбувається протистояння «своє»/«чуже», сфера «чужого» розширюється, внаслідок чого «своє» сприймається менш масштабним і більш крихітним по відношенню до «чужого». Це призводить до того, що носії однієї культури прагнуть захистити її від загрозливого в їхній свідомості «чужого», а інших – навпаки до певного новаторства, тобто прагнення зміцнити «своє» за рахунок принесення в нього елементів «чужого». В обох випадках відбувається розмежування «свого» і «чужого».

На основі цього постає питання, як вирішити проблему міжкультурної та міжнаціональної взаємодії без силових дій та відповідних економічних санкцій. На сьогоднішній день існує лише один прийнятний вихід – це принцип толерантності, основні положення якого були декларовані ЮНЕСКО 16 листопада 1995. У декларації зазначається, що нетерпимість і конфліктність не є виходом і потенційно загрожують усім частинам світу, тому необхідне взаєморозуміння не лише на політичному рівні, але і в повсякденному житті, формуючи у свідомості повагу до самотності представників різних культур і конфесій.

Щоб краще пояснити відношення між «своїм» і «чужим» О. Цинкер наводить приклад Європейського союзу. Якщо звернути увагу на їх офіційні банкноти, то на них досить легко помітити сам дух Європейського союзу. За словами експертів, відкриті вікна і двері на лицьовій стороні банкноти символізують відкритість нової, об'єднаної Європи. Тут також виникає проблема зустрічі культур, точніше переходів, які покликані як зберегти

власну культурну ідентичність, так і сприяють кращому розумінню чужої культури. Було б найкраще, якби ситуація складалась саме так. Тут розуміється пошук нового без руйнування старого, сполучення його з іншим, а також прагнення до взаємодії та визнання усіма культурами відносної істинності. Іншими словами – принцип мультикультуралізму.

В наш час розвиток мультикультуралізму практично неможливий без діалогу між культурами через те, що якщо культури не будуть взаємодіяти і приймати одна одну, не буде і їх розвитку. Замкнена в собі культура у сучасному суспільстві довго залишатися не може, тому краще приймати і розуміти інші культури мирним шляхом, за відповідними механізмами.

Отож, у статті розглянуто мультикультуралізм як культурний феномен. Причому дуже помітним є вплив політики на культурну сферу життя. Мультикультуралізм, як факт культурного розмаїття охопив собою велику частину громадського життя суспільства. На рівні повсякденного життя ми можемо спостерігати, як за допомогою глобалізації відбувається співіснування, а подекуди і злиття різних культур. На прикладі багатьох полікультурних суспільств можна спостерігати як різні культури взаємодіють між собою, а також культурну інтеграцію не лише общин, а і окремих індивідів.

Концепцію "мультикультуралізму" було введено до суспільного дискурсу у другій половині ХХ ст. у тісному зв'язку з розвитком теорій націоналізму, постструктуралістської критики влади та теорії меншин. Постмодерністська антропологія, вивчення культурної "межовості" та "діаспорних" ідентичностей посилили наукове знання про співіснування та взаємовпливи різних культур у рамках однієї країни або нації.

Британський словник із соціології визначає мультикультуралізм як "легітимацію культурного плюралізму... Мультикультуралізм захищає та підтримує культурну різноманітність, зокрема, мови меншин, а також бере до уваги нерівні стосунки меншин із домінуючими культурами". Тобто мета мультикультуралізму – це визнання та легітимація на політичному та соціальному рівні культурних, мовних, етнічних відмінностей у різних груп населення однієї країни або нації.

У політичному відношенні розвитку ідей мультикультуралізму сприяв крах світової колоніальної системи та активізація суспільних рухів етнічних, сексуальних та гендерних меншин за свої громадські права в країнах Західної Європи та Америки. Важливою соціокультурною передумовою мультикультуралізму став перехід до постмодерного та постіндустріального суспільства, на теоретичні засади яких вплинули ідеї "відкритого суспільства" (1945) К. Поппера. Згідно до цих ідей, тоталітаризм є типом "закритого суспільства", якому протистоїть демократія. Демократичне суспільство відрізняється тим, що усі рішення приймаються договірно, без жорстокого обмеження прав будь-кого, політична еліта не має необмеженої влади і має бути гнучкою, щоб змінювати систему задля потреб розвитку суспільства. В силу цього дійсно демократичне суспільство має бути

"відкритим" для різних точок зору, тобто демонструвати якості плюралізму та мультикультуралізму. Теоретики мультикультуралізму 1970-1980-х рр. стверджували, що в цивілізованому демократичному суспільстві культурні меншини мають право не тільки на те, щоб бути "рівними", але й на те, щоб зберігати свою "відмінність".

Також соціально-політичним каталізатором розвитку концепції мультикультуралізму стала глобалізація. Сьогодні більшість країн все більше характеризується відкритістю до культурного різноманіття. Торгівля, туризм, міжнародний діалог учених і діячів мистецтва, мобільність кваліфікованих фахівців, трудова міграція або переселення із зон збройних конфліктів привели до того, що в більшості країн проживає певна кількість людей, що належать до різних культур. Отже, мультикультуралізм став теоретичною відповіддю на соціальні виклики сучасного суспільства.

В методологічному плані мультикультуралізм є продуктом інструменталістської та конструктивістської концепції нації, які запанували в соціогуманітарних науках останньої чверті ХХ ст. У рамках примордіальної концепції (яка була поширена в ХІХ – першій половині ХХ ст.) нація тлумачиться як гомогенна та онтологічно існуюча спільнота, яка склалася на основі об'єктивних чинників етнічного та історичного характеру, і на практичному рівні примордіальна концепція нації реалізується в політико-правовій доктрині етноцентричної нації-держави, в межах якої сам факт полікультурності країни (наявності етнічних, релігійних, мовних меншин) відкидається: "одна країна – одна нація". Такий підхід є більш характерним для країн з традиційно високим рівнем моноетнічності (Франція, Німеччина, Італія).

Згідно з інструменталістським підходом, нація не є природною даністю, а являє собою гетерогенний субститут, продукт економічних змін модерної епохи, індустріальної революції, утворення сучасних бюрократичних держав, системи загальної стандартизованої освіти, а також етнічних "чисток" та переселень, що підтверджує історія країн Балтики, України, балканського регіону, колишніх Австро-Угорщини і Чехо-Словаччини. Саме процеси "штучного" створення нових держав, націй та етнічних меншин детально досліджують відомі теоретики національних студій Е. Гобсбаум, Е. Гелнер, Я. Крейчі та В. Велімський.

Прибічники конструктивістського підходу (Б. Андерсон, С. Холл) розуміють нації як "уявлені спільноти", як ідею або як проект, який формується за допомогою дискурсивних практик: наукових, художніх, політичних, розповсюджених за допомогою "друкованого капіталізму". "Уявлена природа" не говорить про нереальність цих спільнот, але для того, щоб люди могли відчувати приналежність до певної спільноти, державним (або громадським) інституціям слід провести колосальну роботу: встановити легітимні кордони, визначити геополітичне положення своєї нації до інших народів, розробити і провести в життя політику в царині мови; створити систему уявлень про історичне минуле свого народу, яка була б сприйнята як

найважливіший складник освіти. Тому стандартизація історії через певні історичні "міфи" – найважливіша особливість створення "уявленої спільноти", зазначає Б. Андерсон. Таким чином, уявлення про етнокультурну гомогенність національного суспільства (яка вважається передумовою соціальної стабільності) в концепціях мультикультуралізму трактується з точки зору соціально-політичних впливів, а суспільна стабільність розуміється як збалансована рівновага між різними групами населення.

Логічним є те, що вперше практичні заходи щодо впровадження мультикультуралізму було зроблені в країнах, сформованих іммігрантами з різних країн або представниками різних мовних та релігійних спільнот – це Канада, США, Австралія, Нова Зеландія, Швейцарія, – саме тому, що конструктивістська та інструменталістська концепції досить адекватно описували їх національні уявлення про культуру, стабільність якої потребує певних зусиль як з боку суспільства і державних установ, так і окремих громадян і етнічних товариств.

До широкого культурного вжитку "мультикультуралізм" ввів уряд прем'єр-міністра П'єра Трюдо в Канаді, коли в 1971 року прийняв Офіційний акт про мультикультуралізм. Він передбачав, зокрема, "визнати і поширювати розуміння, що багатокультурність відображає культурне і расове різноманіття канадського суспільства; визнавати для всіх членів суспільства свободу зберігати, збагачувати і поділяти з іншими свою культурну спадщину". Акт про мультикультуралізм ставив перед федеральними органами завдання "... здійснювати таку політику та вживати таких заходів, які б посилювали взаємне розуміння й повагу до різноманітності всіх членів канадського суспільства". Така політика була розвитком ідей "ліберальної демократії" про те, що в демократичній країні визнаються права не тільки етнічної релігійної, мовної більшості, але й культурні, мовні та релігійні права меншин, які виступають суб'єктами права на освіту рідною мовою, збереження культурних традицій, доступу до влади (В. Кумлінська).

Крім Канади, мультикультуралізм став державною політикою Австралії і США. В США мультикультуралізм протиставлявся поширеній у XIX ст. теорії "плавильного котла" (англ. *melting pot*), згідно до якої різні етнічні культури Америки повинні перемішатися і збагатити одна одну. Наприкінці XX ст. в американській теорії та політиці з'явився новий термін, який (на думку американських філософів та політиків) більш повно відображав мету мультикультуралізму в Америці – досягнення *diversity*, тобто расової, релігійної, національної, культурної та гендерної багатоманітності, яка вважається джерелом постійного розвитку суспільства, народження нових ідей та талановитих людей, що об'єктивно сприяє матеріальному та духовному збагаченню всього суспільства. Якщо судити по кількості нобелівських лауреатів, технічних та медичних винаходів, активності кіноіндустрії та динаміці інтелектуальних дискусій, то політики

багатоманітності (diversity) та мультикультуралізму дійсно відіграли свою позитивну роль в розвитку американського суспільства.

3. Мультикультуралізм як суспільне явище. Найбільш яскраве відображення американський мультикультуралізм знайшов у мистецтві, культурницьких заходах та політиках коректності (само цензури) мас-медіа. Наприклад, в американському кіно з кінця ХХ ст. виходить багато стрічок, присвячених буденним аспектам мультикультуралізму, тобто плюралізму та толерантності до іншої раси або сексуальності, що було дійсно важливим в расово роз'єднаному американському суспільстві. Жанр цих стрічок міг бути різним – комедія, драма або бойовик (і художній рівень також був різним), але головна інтрига розвивалася завжди по певній схемі: після початкового періоду труднощів в спілкуванні між білим та чорношкірим героями, вони приходили до взаємної довіри та порозуміння, що расові, релігійні, культурні бар'єри, які їх розділяли, були штучно сконструйованими, а різні раси і культури можуть з успіхом доповнювати одна одну, а не конкурувати ("Полицейській із Беверлі-Хіллз", "Зелена міля", "Філадельфія", "Шофер місс Дейзі", ін). Можна критикувати відверту агітаційність деяких стрічок, але за три десятиліття вони зробили велику справу: вони підготували американську масову свідомість до того, що вперше президентом Сполучених Штатів Америки була вибрана чорношкіра людина.

Фактично мультикультурними можна вважати країни Південної Америки – Бразилію, Аргентину. Саме мультикультурним аспектам бразильського суспільства присвячені знамениті романи Жоржи Амаду "Донна Флор та два її чоловіка", "Лавка чудес" тощо.

Цікавим прикладом є мультикультуралістська інтерпретація Господа в працях теологів тихоокеанського регіону: вони візуалізують Бога у формі "багатокольорової веселки", що означає відмову від однієї-єдиної Церкви, і неможливість зведення всього різноманіття Божественного до монотеїстичних чоловічих образів Ієгови або Ісуса. Оскільки Ісус учив рівності людей всіх націй, рас і тендерів, то теологи тихоокеанського регіону інтегрують традиційні острівні міфи і вірування в християнський пантеон священних образів. У цьому ж аспекті розвивається мультикультурна теологія в Північній Америці, де легітимно існують християнські громади геїв і лесбієк, тобто людей, яких традиційна Церква не приймає.

У Західній Європі мультикультуралізм не мав історичних традицій і не став часткою масової свідомості широких прошарків корінного населення. Європейські країни з довгою імперською історією, чия культурно-національна ідентичність будувалася як опозиція до "колоніального Іншого", виявилися менш сприйнятливими до ідей культурної багатоманітності. Більш країн Західної Європи конструювала національну ідентичність як гомогенну, в рамках якої мультикультуралізм розглядався НЕ як рівність багатьох культур, а як "перша ступінь" асиміляції іммігрантів, які повинні адаптувати свою ідентичність до "домінуючої культури".

Серед європейських країн мультикультуралізм отримав статус державної політики з 1975 року у Швеції; на рівні мов мультикультуралізм визнали Швейцарія, Фінляндія. Остаточна легалізація мультикультуралістських практик в ряді країн Західної Європи відбулася у 1990-х рр. як результат виявлення значних протиріч в соціальній та політичній сферах: імміграційний тиск на західноєвропейські суспільства зріс настільки, що жодна розвинена країна Європи не змогла витримувати його в звичному асиміляційному режимі. Повсякденні зіткнення з "інакшістю" зачепили великі верстви людей і стали стимулом більш широкого дискування про форми співіснування етнокультурних груп в рамках однієї нації; під сумнів були поставлені також попередні політики з інтеграції та асиміляції іноземців, які отримували право на постійне мешкання в єврокраїнах.

Важлива відмінність провідних європейських країн від країн "класичної імміграції" (США, Канади, Австралії), полягає у тому, що перші не бажають визнавати себе "іммігрантськими суспільствами", незважаючи на досить високий рівень видимих етноменшин серед сучасних громадян (наприклад, в Данії – 5,8 %, Швейцарія – 6, Франція – 8, Німеччина – 8,5, Нідерланди – 8,7, Велика Британія – 8,7, Бельгія – 10) і на значну зайнятість мігрантів в некваліфікованому труді з низькою платнею. В 2010-2011 рр. лідери провідних європейських країн, переважно правочентристських та консервативних поглядів (А. Меркель, Д. Кемерон, Н. Саркозі) виступили із заявами, що мультикультуралізм в їх країнах не виправдав позитивних очікувань. Мультикультуралізм, на їх думку, не знівелює відмінності, а, навпроти, штучно провокує їх. Офіційні чиновники стверджують, що на європейському континенті переселенці в більшості випадків зібрані в ізольовані анклави, котрі все більше нагадують старовинні гетто за етнічною ознакою: турки в Німеччині, алжирці у Франції, марокканці в Іспанії і пакистанці у Великобританії.

На думку німецького критика Ф. О. Радтке, мультикультуралізм в Європі провокує соціальні протиріччя саме тому, що культивує етнізацію політичного. Чим активніше розвивається тема культурної чужості, тим глибше учасники цих дискусій починають вірити в визначальну роль "етнокультурних" факторів власної поведінки. їх соціальна поведінка насправді починає будуватися так, якби його домінантою була культурна (або етнічна) відмінність. Таким чином, дискурс відмінності виступає як джерело відмінності.

Саме етнізація соціальних та політичних конфліктів дозволяє певній частині населення інтерпретувати масові заворушення в європейських містах, в яких беруть участь іммігранти, вихідці із Азії та країн "третього світу", як початок "зіткнення цивілізацій" (С. Хантингтон). Американський дослідник Семюель Хантингтон (1927-2008) радикалізує проблеми культурного співіснування і стверджує, що політики мультикультуралізму деструктивно впливають на "західну цивілізацію". Фактично Хантингтон відновлює

"колоніальний дискурс" XIX ст., коли твердить, що відмова від єдиної "західної ідентичності" та визнання культурного багатоманіття ослабить західний світ перед "ісламською навалою". Деякою мірою, він має рацію: у ході численних досліджень з'ясувалося, що носіями ідей радикального ісламізму є в першу чергу, європейські мусульмани, котрі здобули освіту, вирости або навіть народилися в країнах ЄС.

Але в дійсності, головна проблема найбільшим чином полягає в тому, що сучасні європейські країни, з одного боку, не можуть відмовитися від імміграції (наприклад, Норвегія почала запрошувати мігрантів ще півстоліття назад, але не в зв'язку з мультикультуралізмом, а в зв'язку з малою заселеністю країни та низькою народжуваністю), а з іншого боку, мігранти тиснуть на ринку праці місцевих працівників, які не згодні знижувати свої вимоги до зарплатні. Практика показує, що незважаючи на декларовану рівність, рівними членами європейських суспільств більшість іммігрантів так і не стає: бідність, периферійні робочі місця, убогі квартали в передмістях роками поновлюють маргінальний статус іммігрантів з Магрибу, Азії та Африки.

Збільшення кількості представників не-білої раси в культурній повсякденності вимагає змін традиційної картини світу білих європейців, тобто "розширення" спектру її толерантності до "інших". Ще два десятиліття тому впливові європейські політичні сили позиціонували себе прихильниками мультикультуралізму. В одному старовинному містечку у самісінькому центрі Франції тривалий час при владі перебували комуністи. Вони керувалися принципом, що якість житла впливає на поведінку іммігрантів в позитивному дусі. Тому мерія цілеспрямовано оселяла їх в історичному центрі. Хулігани споганили всю округу і тероризували місцевих жителів, які стали перебиратися в новобудови, призначені спочатку для цих самих іммігрантів. Тепер на околицях чистота і порядок, а історичний центр перетворився на смітник. Зате саме голоси кольорових виборців забезпечували незмінність успіхів комуністів на виборах в органи місцевого самоврядування. Крім того, за рахунок корупційних схем у підрядах на будівництво житла для новоприбулих забезпечувалося фінансування комуністів як політичної сили.

У зв'язку із економічною кризою зростає популярність націоналістичних та екстремістських партій, чия риторика ґрунтується на прямо протилежних засадах – на ксенофобії або приховано "колоніальному" дискурсі. Таким чином, критика мультикультуралізму з боку корінних європейців базується перш за все на страхах соціального плану – ризиках професійної конкуренції, втрати доступного за ціною житла, однакового доступу до освіти. Це більшою мірою страх втрати гарантованих привілеїв перед соціальними "чужими", а не перед їх етнічним походженням. При цьому можливості впливу "чужих", "інших" завжди значною мірою перебільшуються з метою укріплення радикальної та націоналістичної риторики.

З точки зору правозахисників, в умовах зниження можливостей профспілкового і політичного руху, об'єднання за певною культурною ознакою є, по-перше, ефективнішим способом підвищення громадянської активності її членів, ніж будь-які форми впливу на них центральної влади. По-друге, "особистості, котрі входять до таких груп, зі зростаючим усвідомленням власної значущості – наш головний захист проти вузькості поглядів та нетолерантності з боку груп, членами котрих вони є".

Дискусії щодо впровадження мультикультуралізму активно відбуваються на пострадянському просторі. Зокрема, щодо "радянського мультикультуралізму" ставиться питання – чи можна вважати інтернаціоналізм та "дружбу народів" аналогами сучасного мультикультуралізму? Багато вчених вважають, що попри всі ідеологічні деформації, які існували у 1920-1980-і рр.у Радянському Союзі, не можна заперечувати, що в часи радянської влади були створені зразки "інтернаціональної" літератури, кіно, пісенної творчості, які увійшли в широку масову культуру і зберігають високий художній потенціал до теперішнього дня ("Земля" О. Довженко, "Цирк" Г. Александрова, "Батько солдата" Р. Чхеїдзе, "Тіні забутих предків" С. Параджанов тощо). На відміну від монокультурних Франції або Німеччини, художню скарбницю СРСР активно поповнювали представники різних націй та країв, жодна мала нація чи етнос не щезли з карти світу, а навпроти отримали писемність та можливості культурного розвитку.

У російській літературі початку ХХ ст. як репрезентації множинних (мультикультурних) ідентичностей можна вважати творчий шлях та долю В. Набокова або О. Мандельштама, в середині ХХ ст. – І. Бродського, Ф. Іскандера, Б. Окуджави. Значний внесок в розвиток "радянського мультикультуралізму" зробили представники "одеської школи" – І. Бабель, Ільф та Петров, Е. Багрицький, які були носіями плюральної україно-єврейсько-російськомовної ідентичності і репрезентували її в мистецтві.

В Україні мас-медіа та академічні установи вже засвоїли дискурс політкоретності, який, на думку психолінгвістів, має здатність змінювати свідомість в більш гуманному руслі. Що стосується меншин, причому не тільки іммігрантських, але й гендерних, сексуальних, національних, то в останні десятиріччя в Україні їм стали приділяти значно більше уваги в історичних, культурологічних та політичних дослідженнях. Читання гендерних курсів в університетах, проведення конференцій з проблем єврейської культури та Голокосту, на які запрошуюються дослідники будь-якої статі та нації, є красномовним свідомством позитивного впливу ідей "між-культурної" толерантності. Щоправда, відносно задовільний стан справ з мультикультуралізмом в Україні навряд чи слід відносити лише на рахунок толерантності та діалогічності як засадничої ментальної риси українства (про це йшлося в темі 4 модуля І). Існують і більш об'єктивні пояснення – рівень організованості та впливовості "неукраїнських" спільнот за деякими винятками (Крим) дотепер не настільки значний, щоб викликати спротив в

етнічної більшості. Крім того, увага переважної більшості населення України постійно відволікається значно актуальнішими суспільно-політичними та соціально-економічними дискусіями. Тому проблему мультикультурності вітчизняного соціуму ще не можна вважати вирішеною:

1) культурно плюралістичне (мультикультурне) суспільство – це суспільство, в якому немає "домінуючої культури", це суспільство, в якому індивіди вільні обирати ті культурні форми, які їм більш до серця;

2) полікультурність, полірелігійність та (дво) багатомовність є об'єктивними фактами багатьох національних суспільств, але від культурних традицій та типу політичного устрою залежить прийняття цього факту на легальному рівні або відкидання його;

3) полікультурними (мультикультурними) можуть бути не тільки суспільства, але й його окремі представники (причому не тільки еліта та інтелектуали, а й люди, чію ідентичність можна охарактеризувати як "транзитну", "граничну", "мозаїчну", ін.);

4) практична реалізація "мультикультуралізму" завжди передбачає державну підтримку та захист культури не тільки етнічних меншин, але й релігійних, мовних, гендерних, сексуальних та деяких інших (наприклад, розвиток культури хронічно хворих людей);

5) культурний плюралізм здійснюється не в паралельному співіснуванні автономних ідентичностей та спільнот, а в їх взаємодії, що передбачає не тільки взаємопроникнення але й взаємну трансформацію. У будь-якому разі на сучасному етапі розвитку світової культури однозначної альтернативи мультикультуралізму немає. Тож, відбуватиметься не відмова від мультикультуралізму, а його трансформація.

Явище мультикультуралізму на сучасному етапі розвитку суспільства постає як проблемна стратегія, ідеологія та дискурс, що стверджують значимість існування різноманітних культурних форм. Інтеграційні та глобалізаційні процеси об'єктивно ведуть до того, що національні організми дедалі більше втягуються у «світову круговерть», відбувається «змішування» різних етносів й етнічних культур.

Людям доводиться жити в суспільстві, в якому співіснують різні культури. Буття на межі різних культур, взаємодія з ними вимагає від індивідів діалогічності, розуміння, поваги до культурної ідентичності інших людей.

Мультикультуралізм – це не лише етико-філософська і культурологічна проблема, а й політичні стратегії, які реалізуються у низці країн. Якщо у першому випадку йдеться про чисельні дискусії з приводу змісту цього явища і, відповідно, різні погляди та концепції, що пов'язані з його трактуванням, то у другому – про конкретну політику, що проводиться у полікультурному суспільстві. Політика мультикультуралізму є відповіддю національної держави на соціокультурний виклик, пов'язаний зі зміною етнодемографічної структури суспільства, зумовленою насамперед характером сучасних міграційних процесів. Відповідно формуються і

завдання перед суспільними інститутами: максимально полегшити співіснування культур шляхом створення сприятливих правових, соціальних і матеріальних умов.

Щодо визначення самого поняття «мультикультуралізм», то існує понад десяток дефініцій. Українська дослідниця Н. Висоцька згрупувала їх у своєрідні кластери навколо кількох провідних тлумачень цього явища:

- демографічно-описове, яке констатує наявність у суспільстві чи державі етнічно або расово різноманітних сегментів;
- програмно-політичне, котре має на увазі конкретні типи програм та політичних ініціатив, покликаних реагувати на етнічне розмаїття.

Такий підхід має на меті врахування інтересів різних етнонаціональних груп, забезпечення відповідного рівня визнання та самостійності для них, зберігаючи при цьому відповідне бачення національної єдності;

- ідеологічно-нормативне – як гасло чи модель політичної активності, яке ґрунтується на соціологічних та етико-філософських ідеях щодо місця людей з культурно відмінними ідентичностями у суспільстві;
- соціально-трансформативне, спрямоване на викорінення расизму, націоналізму, сексизму та здобуття рівності для всіх груп суспільства;
- історичне, що наголошує на важливості вивчення та розуміння якомога більшої кількості культур та взаємодії між ними.

Мультикультуралізм, по суті, означає напрацювання правил і норм співіснування різних культур та їх носіїв в одному суспільстві, в єдиному правовому, соціокультурному просторі. З погляду правового закріплення і втілення в життя, мультикультуралізм характерний для багатьох розвинених країн як внутрішня політика, що спрямована на убезпечення асиміляції іммігрантів із країн «третього світу», а також ідеологія, що обґрунтовує таку політику.

Основними принципами мультикультуралізму як ідеології є:

- 1) позитивне ставлення до етнокультурних відмінностей і визнання того факту, що культурне розмаїття збагачує соціум, робить його життєздатнішим;
- 2) право на культурну відмінність, збереження і підтримання своїх культурних особливостей;
- 3) культурна рівноцінність та взаємнотолерантність;
- 4) ієрархічно структурована подвійна ідентичність;
- 5) єдність у множинності.

Культурна автономія тієї чи іншої групи визнається тією мірою, якою вона не суперечить базовим цінностям більшості, з якими ідентифікує себе держава (селективне збереження культур);

- 6) ідентифікація індивіда з певною етнокультурною групою формує у нього усталену самосвідомість, сприяє його психологічній захищеності, створюючи тим самим передумови для відкритості індивіда щодо інших етнокультурних груп і виховання в ньому толерантності;

7) право на рівні шанси. Культурні відмінності доповнюються принципом недискримінації і рівності у соціальній сфері;

8) політична керованість, оскільки мультикультуралізм не є самоорганізованим феноменом, для його формування і розвитку необхідні політична воля й підтримка.

Одна з суттєвих характеристик мультикультурного суспільства – заперечення ієрархії культур, культурного поділу на центр і периферію, пріоритетність горизонтальних зв'язків над вертикальними (що зближує мультикультуралізм з культурною практикою постмодерну загалом). Тому здійснення політики багатокультурності, реалізація її позитивного потенціалу потребує комплексного підходу, вміння витримувати баланс і попереджувати можливий негативний ефект.

Як етико-філософська і культурологічна концепція, ідеологія і політична стратегія – мультикультуралізм набув свого поширення у 70-х – 90-х роках ХХ століття в таких країнах як США, Канада, Австралія, Велика Британія. Його поява пов'язана з тим, що в цих країнах активізувалися пошуки нових форм взаємодії з іноетнічним населенням. Йшлося насамперед про зниження рівня матеріальної нерівності людей різної етнічної та расової належності. Однак, незважаючи на зусилля влади, соціальна напруга у таких полікультурних державах зростала. Повсюди розпочалася боротьба за право «бути іншим», відстоювання власної самобутності. Для представників різних етнічних груп, які сформувалися передусім із недавніх мігрантів, суперечливість ситуації полягала ще й у тому, що, з одного боку, інструментально, для їх процвітання в країні необхідно було якомога швидше та повніше влитися в іншу культуру, а з іншого – деконструкція їх старої ідентичності пов'язувалася з тим, що для збереження достатнього психологічного комфорту мігрантам необхідно було зберігати елементи рідної культури.

Ідеологи й засновники концепції мультикультуралізму (І. Берлін, Г. Маркузе та ін.) уявляли собі свій ідеал таким чином, що у суспільстві з розвиненим інститутом демократії мирно співіснують різні культурні спільноти, у межах яких індивід реалізує своє право на культурну ідентичність. Окрім США, ознак такої мультикультуральності з часом набули і європейські мегаполіси. Наприклад, в Англії у вікторіанську епоху рівень етнічної єдності був настільки високим, що експансія інших культур чи етносів здавалася абсолютно неможливою, на відміну від сьогодення.

Перед сучасними націями не стоїть питання: бути чи не бути їм мультикультурними. Множинність, розмаїття культур їм уже «нав'язана» зростаючою популярністю доктрин мультикультуралізму і диверсифікації в інтелектуальних і політичних колах Заходу, поширенням англійської мови як другої у багатьох країнах, утвердженням нових групових ідентичностей, зростанням міграційних потоків і впливів діаспори. Ці та багато інших чинників стали помітними явищами сучасного світу. Проте, наявність етнокультурної та мовної розмаїтості ще не є підставою для визнання

суспільства мультикультурним у цілому. Для цього необхідно, щоб поряд з дескриптивними ознаками мультикультуралізму були наявні ще й нормативні.

Нормативний аспект мультикультуралізму полягає у піклуванні держави про права, гідність і добробут усіх її громадян незалежно від їх етнічного, расового походження, віросповідання, мови тощо. До основних переваг застосування концепції мультикультуралізму відносять відмову від ксенофобії та шовінізму, різного виду упереджень, визнання і толерантне ставлення до расових, етнічних, релігійних угруповань та гендерних і сексуальних меншин. Підвалиною толерантності в європейських країнах, безперечно, є ідеологія лібералізму, яка значною мірою уможливила об'єднання Європи. Щоправда, зміцнення толерантності в європейських країнах призвело до неконтрольованої міграції з країн третього світу, що спричинило загострення внутрішніх конфесійних проблем. Незаперечним є той факт, що концепція мультикультуралізму з моменту своєї появи і до сьогодні нерідко є об'єктом гострого протистояння, причиною «культурних війн». Американський політолог Чандрен Кукатас у статті «Теоретичні основи мультикультуралізму» пропонує **п'ять варіантів реакції суспільства на культурне розмаїття**: ізоляція, асиміляція, м'який мультикультуралізм, жорсткий мультикультуралізм та апартеїд. Ізоляцію він вважає найбільш очевидною реакцією суспільства, а спроби не допустити виникнення культурного розмаїття в країні проводяться через жорстку імміграційну політику. Тим самим суспільство намагається зберегти традиційні переваги та привілеї більшості своїх членів. Але в такому випадку обмеження винятково імміграції недостатньо, оскільки окрім контактів з іммігрантами існує ще безліч способів впливу інших культур на те чи інше суспільство. Суть асиміляції як альтернативи ізоляції полягає в тому, що, допускаючи в країну приїжджих, щодо них слід проводити асиміляторську політику. Проте така політика також не є ефективною, оскільки, по-перше, іммігранти не тільки асимілюються, а й самі впливають на повсякденне життя та менталітет суспільства, яке їх приймає; по-друге, не всі культурні меншини готові змінюватися в тій мірі, як того вимагає соціальна політика держави їх прийому; потретьє, в суспільстві, де традиції індивідуальної свободи є пріоритетними, асиміляторська політика може вимагати введення обмежень не тільки до прибулих іммігрантів, а й до громадян, які народилися та виростили в цій країні.

Найбільш конструктивною реакцією, на думку Ч. Кукатаса, є **м'який мультикультуралізм**. У цьому випадку мультикультуралістичною реакцією на існування культурного розмаїття є відмова як від спроб не допустити його виникнення шляхом самоізоляції, так і від прагнення не дати йому укоренитися за рахунок асиміляції меншин.

За такого підходу допускається як прийом країною представників різноманітних культур, так і спокійне ставлення до того, що меншини можуть залишатися «не інтегрованими». Іншими словами, необхідно дати

свободу вибору рівня асиміляції, що визначається бажанням та здатністю кожного індивіда.

Наступною реакцією є жорсткий мультикультуралізм з його установкою на те, що суспільство повинне вживати заходів для забезпечення меншинам не тільки повноцінної участі в житті суспільства, а й надання максимальних можливостей для збереження їх власної ідентичності і традицій. За такої ситуації, вважає дослідник, до розмаїття потрібно ставитися не просто толерантно, його потрібно закріплювати, заохочувати та підтримувати не лише фінансово, а й через надання культурним меншинам особливих прав.

Четвертою реакцією суспільства на культурне розмаїття дослідник називає апартеїд. Останній не закриває для представників культурних меншин в'їзд у країну, але передбачає повну заборону на їх асиміляцію. Однак таку політику, зазначає Ч. Кукатас, важко здійснювати протягом тривалого часу із-за природного прагнення людей до спілкування та об'єднання. Зберегти подібний політичний устрій можна тільки репресивними методами. Культурне розмаїття взагалі має свої переваги. По-перше, значно збагачується забарвленість життя. По-друге, виникає можливість здорової конкуренції. І по-третє, підвищується здатність соціальної системи до адаптації, завдяки доступності альтернативних способів життя.

Режимом найбільшої толерантності Ч. Кукатас називає класичний ліберальний мультикультуралізм. Науковець описує його як такий, що може ділити територію навіть з тим, хто налаштований проти нього. У той же час він не надає переваги та захисту жодній конкретній групі чи спільноті. Такий режим не буде заважати досягання власних цілей або підтримувати певні традиції, проте не стане й перешкоджати чи, навпаки, сприяти конкретним цілям чи традиціям. Це позбавлений страху та фаворитизму мультикультуралізм.

Хоча політика мультикультуралізму має на меті творчі, креативні цілі, вона несе й низку негативних явищ, зокрема, загрозу національній єдності і громадянській гармонії, ускладнює процес асиміляції мігрантів. Сприяючи інституціалізації культурних відмінностей, мультикультуралізм створює передумови посилення міжетнічної і міжрасової недовіри, замикавання на собі новоутворених етнічних громад, небезпеку прогресуючої «капсулізації» суспільства і перетворення суспільного організму в сукупність «несполучних посудин». Мультикультуралізм – це фактично стимулювання розмаїття культур.

Трансформація суспільно-культурної парадигми з моністичної на плюралістичну, що відбувається, скажімо, у США протягом останніх тридцяти років, та спричинена нею потреба у ревізії моделі національної ідентичності дається взнаки у всіх сферах духовного життя країни.

Сьогодні головний виклик для європейських країн – це пошук оптимальної моделі інтеграції, способів залучення мігрантів у

соціокультурне середовище країни перебування. Методи інтеграції, що практикуються в країнах «старої імміграції» (Велика Британія, Франція, Голландія, США, Німеччина), не завжди виявилися продуктивними.

Мультикультуралізм як інструмент інтеграції виявив свою недостатню ефективність передусім щодо громадян, які мають мусульманське походження. Так, за твердженням Ангели Меркель, політика мультикультуралізму, що передбачає добросусідське співіснування людей різних культур і релігій, у ФРН зазнала фіаско. Особливо гостра дискусія з проблем інтеграції іммігрантів у німецьке суспільство розгорнулася після виходу праці Тіло Саррацина «Німеччина – самоліквідація», в якій йдеться про те, що зростання кількості іммігрантів, які не сприймають німецьку культуру і не прагнуть інтегруватися в німецьке суспільство, веде до занепаду Німеччини. Він висловив припущення, що продовження чинної політики щодо іммігрантів спричинить ісламізацію країни і крах її економічної системи. Т. Саррацин виступив із вимогою обмежити імміграцію в Німеччину вихідців з Туреччини і країн Близького Сходу. Після того, як багато німецьких політиків звинуватили його у ксенофобії, з'ясувалося, що його погляди поділяє більшість громадян країни.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що проблема толерантності у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. набула надзвичайно гострого характеру у зв'язку з проблемою консолідації в поліетнічних суспільствах. У цьому контексті толерантність – це єдність у розмаїтті, повага, сприйняття та розуміння величезної кількості культур, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Нині культурна уніфікація набула глобальних масштабів. Процеси культурної глобалізації зумовили такі явища, як етнокультурна інтеграція, асиміляція, мобільність і, як наслідок, зростаюча поліетнізація національних спільнот.

Феномен поліетнічності має як емпіричний, так і етичний вимір. До першого належить наявність у певному суспільстві представників численних етнічних спільнот (окрім корінних, особливе значення мають модерні етнічні групи, як наслідок сучасних міграційних процесів), до етичного – досягнення толерантності, що часто у політиці мультикультуралізму зводиться до позиції релятивізму. Релятивність декларує право кожного розвивати власну культуру, згідно із власними принципами, переконаннями та світоглядом. Разом із тим, релятивність є тією формою індивідуалізму, що нейтралізує оціночну позицію кожного суб'єкта культури відносно іншого. Позиція нейтральності в мультикультурному суспільстві призводить, з одного боку, до крайнього індивідуалізму і, у свою чергу, до втрати суб'єктом можливості сприйняття проблем, які виходять за межі його особистих інтересів, а з іншого – до формування нового атомізованого «Ми».

Дослідники, які заперечують або взагалі не визнають концепцію мультикультуралізму як філософську та не визнають її як чинник об'єднання суспільства і спосіб демократизації, популяризують ідею про те, що сьогодні жодне суспільство не є мультикультурним у повному розумінні цього слова.

Проте, з такого погляду, важко назвати й демократичне суспільство, яке б повністю відповідало усім принципам і вимогам демократії як філософському дискурсу. Отже, мультикультуралізм як ідею, що об'єднує полікультурне суспільство, демократизує його в силу того, що він (мультикультуралізм) ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати як теоретичну модель, до якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство. Тому, можна впевнено стверджувати, що в основі феномена толерантності закладена ідея визнання й сприйняття Іншого не як чужого чи ворога, а як такого, що має право на відмову панування цілого над одиничним та рівноправність будь-яких культурних форм. Тому більш перспективним є доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур, установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення, домагаючись їх інтеграції в єдину політичну націю.

Україна, як і більшість сучасних держав, є поліетнічною країною за складом свого населення. Суспільно-політичні процеси ХХ століття та історичні обставини розвитку призвели до того, що сьогодні на території України проживають різні національні меншини, які мають власні традиції, культуру, звичаї. Саме мультикультурність та такий важливий її аспект як толерантність можуть стати запорукою динамічного розвитку українського суспільства. Разом із тим в Україні як поліетнічному суспільстві закладено чимало потенційних змін уповільненої дії (кримсько-татарська проблема, російська мова, розмежування країни на схід – захід тощо). Деякі з них підігруються свідомо певними політичними силами, щоб зробити інструментом політичних маніпуляцій і боротьби. На щастя, в нашій країні не прижилися ксенофобські настрої. Досі саме толерантність і здоровий глузд допомагали уникнути серйозних конфліктів. Переконливим свідченням глибокої укоріненості принципів толерантності у самосвідомості українського народу є поширені серед більшості українців переконання, що кожний етнос має невід'ємне право зберігати і розвивати свою рідну мову, культуру, звичаї, традиції, уклад життя, своєрідність релігійних вірувань.

Водночас отримання різними етнокультурними ідентичностями державних гарантій розвитку, забезпечення умов для збереження культурної самобутності етнічних меншин не повинно фрагментувати українське суспільство. Однією з цілей мультикультуралізму має бути створення структури загальнонаціональної ідентичності, яка б дозволяла зберігати етнокультурні особливості усіх громадян країни. Ідентифікація себе з українською державою (громадянська ідентичність) повинна бути первинною, а з тією чи іншою етнічною спільнотою – вторинною. Заохочуючи і реально підтримуючи культурний плюралізм різних етносів та етнічних груп, політика мультикультуралізму має сприяти їх інтеграції в єдину українську політичну націю, формувати почуття належності до неї.

Отже, з огляду на історичний досвід та нові явища суспільного життя, які принесла з собою глобалізація, виникла необхідність провести

«інвентаризацію» наукових доробок у цій галузі та запропонувати нове, виважене бачення стосунків між етнічними спільнотами, які б могли лягти в основу сучасної культурної політики як усередині існуючих держав, так і у взаємовідносинах між ними. Перспективним є доповнення мультикультурної орієнтації на сусідство та співіснування різних етносів і культур установкою на їх взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення. Такий підхід, у свою чергу, передбачає не тільки врахування інтересів і прав нових національних меншин, а й рівність різних етнічних груп з автохтонним населенням у всіх сферах життя і необмежене право на культурний і конфесійний вибір, водночас домагаючись їх інтеграції в єдину політичну націю.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає сутність мультикультуралізму?
2. Кому приписується авторство терміну мультикультуралізм, та що він спочатку означав?
3. Які Ви занете теорії формування мультикультуралізму?
4. Якими є перспективи розвитку мультикультуралізму?
5. Поясніть концепцію поліетнічності.

Лекція 7. Цивілізаційні виміри глобальних економічних процесів

ПЛАН

1. Структурна та функціональна складові цивілізаційної глобалістики
2. Соціокультурні чинники уособлення та взаємодії цивілізацій
3. Цінності та цивілізаційна специфіка інститутів господарювання

Література: 4, 5, 6, 7, 8, 13, 16, 17.

Поняття і терміни: *культурне ядро, типи цивілізацій, функціональна структура цивілізації, домінантні країни, глобальні умови нерівності.*

1. Структурна та функціональна складові цивілізаційної глобалістики. Крах соціалістичної системи на початку 90-х р. ХХ ст. зумовив зростання сподівань на становлення єдиної системи світового устрою, заснованого на ідеалах західної моделі демократії. Американський вчений японського походження Ф. Фукуяма публікує роботу під знаменною назвою "Кінець історії й остання людина", в якій стверджує ідею закінчення історії людства як історії безперервної боротьби ідеологічних систем. Однак оптимістичні сподівання вченого не виправдалися.

Сутність нового типу протистояння, що, за твердженням С.Хантінгтона, вийшло на перший план, відбиває назва його роботи – "Зіткнення цивілізацій". Протистояння соціалістичного та капіталістичного таборів забезпечувало об'єднання під одним ідеологічним прапором представників різних цивілізацій. Цивілізаційні відмінності відходили на другий план. У нових умовах вони, наголошує вчений, набувають першочергового значення.

С. Хантінгтон виступає прихильником песимістичного погляду на проблеми взаємодії цивілізацій, вважаючи їх зіткнення неминучим. Його витоки вбачаються вченим у неможливості для кожної з цивілізацій прийняття цивілізаційних цінностей іншої, адже це пов'язується з необхідністю самовідречення від власних цінностей.

Можна сперечатися про витоки та змістовність міжцивілізаційного конфлікту, але наявність самої проблеми інтенсифікації взаємодії цивілізацій в умовах глобалізації актуалізує завдання дослідження закономірностей їх взаємодії.

Дослідниками запропоновано десятки визначень цивілізації. Вони різнобічно характеризують широкий спектр аспектів їх життєдіяльності. У контексті предмету нашого вивчення пропонуємо таке формулювання:

цивілізація (від лат. *civilis* – цивільний, державний) – локалізована за соціокультурними, часовими та просторовими характеристиками людська спільнота, що є цілісною системою, в якості ключових елементів якої можна виділити специфічну матеріально-технологічну базу,

комплементарні комплекси цінностей, ідеологічних, політичних, правових та економічних інститутів.

Можна виділити два підходи до дослідження глобальної цивілізаційної взаємодії. Перший – регіонально-цивілізаційний підхід, витoki якого ми знаходимо в концепції розвитку цивілізацій А. Тойнбі. Цей підхід передбачає диференціацію цивілізаційних світів, регіональних цивілізацій, субцивілізацій, філіацій, анклавів, цивілізаційних і трансцивілізаційних спільнот. Таким чином, у цьому підході акцент ставиться на цивілізаційній структурі світу.

Другий – світ-системний (згідно з концепцією світ-системного аналізу, запропонованою Г. Франком, Дж. Аррігі, І. Валлерстайном та С. Аміном). Він, у свою чергу, передбачає виділення цивілізацій Центру (Ядра), протопериферії та периферії світ-системи. Акцент ставиться на зв'язках між цивілізаціями.

У центрі уваги опиняється функціональний погляд на їх взаємодію. Цивілізації Ядра виступають центром сучасної капіталістичної світ-системи. Успіхи в економічному розвитку забезпечує їх домінування, переваги в міжцивілізаційній взаємодії.

Цивілізації протопериферії представлені новими індустріальними країнами (НК), що досягли значних успіхів у економічній модернізації. Відповідно, вони активно задіяні в світсистемній взаємодії.

Їх конкурентні переваги зумовлюються наявністю більш дешевих ресурсів, будь то кваліфікована робоча сила (НК Східної Азії), мінеральні (країни Перської затоки), рекреаційні (курортні зони на узбережжях морів та океанів) ресурси. Проблеми цивілізацій периферії капіталістичної світ-системи полягають у відсутності чинників виробництва, здатних забезпечити їм дієву інтеграцію в глобальну економіку за рахунок конкурентних переваг на світових ринках.

У кращому випадку вони лишаються біосферними донорами, пасивними учасниками глобальної економічної взаємодії, вимушені беззастережно приймати умови співпраці, які пропонують їм країни Ядра світ-системи.

Дослідниками запропоновано безліч підходів до визначення регіонально-цивілізаційної структури світу. Ми зупинимося на класифікації українських вчених, що представлена в колективній монографії Інституту світової економіки й міжнародних відносин "Цивілізаційна структура сучасного світу".

Згідно з нею виділяється кілька регіональних центрів, навколо яких концентруються основні цивілізаційні єдності сучасного світу. Серед них: Макрохристиянський світ, у тому числі Західна (Північно-Американська й Західноєвропейська), Латиноамериканська, Східнохристиянська-Євразійська цивілізації; Китайсько-Далекосхідний світ, у тому числі Китайсько-Східноазійська (Північно- та Південно-Китайський субцивілізаційні ареали) й Японсько-Далекосхідна цивілізації; Мусульмансько-Афразійська

цивілізація (Індостанський, Малайсько-Індонезійський, Східно-Африканський, Західносуданський, ТурецькоБалканський ареали); Індійсько-Індуїстська цивілізація (Північно-арійський, Південно-Дравійський, Цейлоно-Індокитайський та Тібетсько-Монгольський ареали); Цивілізаційна спільнота субсахарської Африки; Полінезійсько-Меланезійський цивілізаційний стик.

Другий підхід, спираючись на визначення функціональної структури цивілізацій в світ-системі, за своєю сутністю є продовженням першого. Його завдання – окреслити місце окремих цивілізацій як елементів єдиної капіталістичної світ-системи сучасності. У рамках цього підходу виділяють: цивілізації Ядра світ-системи. До них відносять Західноєвропейську, Північно-Американську й Японсько-Далекосхідну цивілізації; другу групу складають цивілізації протопериферії. До їх числа входять Китайсько-Східноазійська, Латиноамериканська, Східнохристиянсько-Євразійська цивілізації, Малайсько-Індонезійська, ТурецькоБалканська ареали Мусульмансько-Афразійської цивілізації; у третю групу входять слаборозвинені цивілізації периферії.

Серед них Східно-Африканська, Західносуданська ареали МусульманськоАфразійської цивілізації, Тібетсько-Монгольський ареал Індійськоіндуїстської цивілізації, Цивілізаційна спільнота субсахарської Африки, Полінезійсько-Меланезійський цивілізаційний стик.

Неоднозначність процесів, що протікають у певних регіонах, які належать до Північно-арійського, Південно-дравійського та Цейлоно-Індокитайського ареалів Індійсько-індуїстської цивілізації й Індостанського ареалу Мусульмансько-Афразійської цивілізації, заважають їх впевненому віднесенню до цивілізацій периферії або протопериферії світсистеми.

Варто зазначити динамізм функціонального структури світ-системи.

Деякі вчені вже сьогодні відносять Китайсько-Східноазійську цивілізацію до цивілізацій Ядра. Водночас СхіднохристиянськоЄвразійську цивілізацію відносять до цивілізацій, що потрапляють у периферію сучасної капіталістичної світ-системи. Застосування теоретичних напрацювань школи світ-системного аналізу дозволяє більш детального поглянути на механізми та перспективи глобальної взаємодії цивілізацій.

Цивілізації (країни) Ядра світ-системи знаходяться на стадії становлення неоіндустріального, постеконічного способу господарювання. Вони виступають рушійною силою глобалізації. Цивілізації (країни) протопериферії світ-системи виступають активними виразниками характерних рис індустріальної стадії розвитку.

Разом із тим у країнах, що представляють ці цивілізації, розгортається процес створення елементів постіндустріального суспільства. Яскравим прикладом може слугувати Південна Корея, деякі приморські райони Китаю. Цивілізації протопериферії є активними учасниками, але не ініціаторами глобалізації. Цивілізації (країни) периферії лише вступають у процес індустріалізації. Абсолютна залежність від зовнішніх ринків робить їх

пасивними учасниками глобалізації. Дані для більш детального аналізу передумов визначення місця та ролі окремих цивілізацій в капіталістичній світ-системі подані в таблиці.

У якості основних критеріїв тут виступають форми глобалізації та господарювання; сфери суспільного відтворення, що домінують; характер праці; переважні форми власності та руху благ.

<i>Типи цивілізації</i>	<i>Домінантні</i>					
	Форма глобалізації	Форма господарювання	Сфера	Характер праці	Власність	Форма руху благ
Аграрна	Монотеїзм, імперсько-конфесійна	Натуральна, економічна	Сільське господарство	Ручний	Земельна, групова	Дар, трата, редистрибуція, рух благ на далекі відстані, обмін
Індустріальна	Індустріальна	Економічна	Промисловість	Машинний	Промислова	Вільний та регульований обмін
Постіндустріальна	Електронно-фінансова, заннева	Економічна, перехід до постеконімічної	Сфера послуг	Інтелектуальний	Інтелектуальна, індивідуальна	Обмін, дар трата

Варто одразу звернути увагу не те, що зазначена нами функціональна структура капіталістичної світ-системи не є чимось наперед заданим і незмінним. Дж Аррігі простежує історію послідовного переміщення її центру від італійських середньовічних міст-республік (XV – початок XVII ст.) до Республіки об'єднаних провінцій (закінчення XVI – третя чверть XVIII ст.), Британської імперії (з другої половини XVIII до початку XX ст.), США (почався в кінці XIX ст., зараз знаходиться у кризовій фазі). Вчений досліджує сучасні перспективи зміщення Ядра світ-системи до Китаю. Про

це ж свідчать і дані, що наведені в табл. 2. За умов деякого скорочення питомої ваги Китаю у світовому населенні його частка у ВВП світу невинно зростає. І це зростання прогнозується й на майбутнє. Водночас послідовно скорочується частка Західної цивілізації як у населенні світу, так і у світовому ВВП.

**Динаміка частки цивілізацій у світовому населенні
та ВВП, 1995 – прогноз на 2025 рр.**

Цивілізація	1995	2010	2025
Західна	13/47	11/46	10/42
Латиноамериканська	9/8	10/8	9/9
Східнохристиянсько-Євразійська	8/4	7/4	6/5
Китайсько-Східноазійська	25/11	24/14	22/17
Японсько-Далекосхідна	2/8	1,5/8	1/8
Мусульмансько-Афразійська	14/11	18/12	21/15
Індійсько-Індуїстська	15/2	16/1,5	17/3
Африканська	9/1	11/1	14/1

Неоднозначні стан і перспективи формування глобальної цивілізаційної капіталістичної світ-системи породжують як її прихильників, так і критиків. Відповідно, постає завдання визначення її переваг і недоліків. На користь перспектив розвитку глобальної цивілізаційної світ-системи свідчить можливість концентрації зусиль на рішенні глобальних проблем. Умовою цього виступає формування моделі світового міжцивілізаційного устрою, коли всі учасники будуть мати рівні права й обов'язки. Однак на шляху до цього стоїть цілий ряд перешкод.

По-перше, через цивілізаційні відмінності складно сформулювати єдині, загальноприйнятні принципи взаємодії. Чинниками диференціації місця цивілізацій в світ-системі є:

- відмінності в ресурсному потенціалі цивілізацій;
- культурні відмінності, що задають мотивацію господарської діяльності, її напрями, форми, способи, інтенсивність;
- різниця в рівні розвитку цивілізацій;
- нерівномірна переговорна сила цивілізацій.

По-друге, Центр (Ядро та частково – протопериферія) створили для себе пріоритетні умови міжнародної взаємодії, об'єктивною передумовою чого слугує більш високий рівень розвитку. Наслідком неможливості рівноправної глобальної взаємодії цивілізацій стає нестабільність сучасної капіталістичної світ-системи, спроби країн периферії позбутись дискримінаційних умов глобальної взаємодії.

2. Соціокультурні чинники уособлення та взаємодії цивілізацій.
Стрижневою основою формування, існування в поточному часі та збереження прийдешніми поколіннями цивілізаційної ідентичності є

культура. Саме відмінні особливості культур зумовлюють диференціацію людських цивілізацій. У найширшому своєму розумінні культура постає як сукупність створених людиною штучних об'єктів, порядків, форм поведінки та діяльності, знань, зразків самопізнання та символічних позначень навколишнього світу.

Невід'ємною складовою культури є господарська культура, культура господарювання. Вона включає систему цінностей, знань, неформальних (вірування, традиції, ритуали, обряди тощо) та формальних (писані правила, закони та ін.) інституцій та інститутів (організаційні форми взаємодії – сім'я, підприємство, держава ...), що забезпечують мотивацію та регулювання господарської діяльності, форми її здійснення та сприйняття суспільством.

Одразу кілька функцій культури забезпечують формування, життєдіяльність і спадкоємність цивілізаційної специфіки. Серед них: адаптація, комунікація, інтеграція, соціалізація, наслідування.

Дослідження цивілізаційної специфіки набуває актуальності саме в умовах розгортання процесів глобалізації. Адже лише коли представники 123 різних цивілізацій вступають у взаємодію, актуалізується проблема специфічного неявного, мовчазного знання. Мова йде про знання, яке об'єднує представників певної культури, цивілізації, управляє їх поведінкою у прихованому вигляді, зазвичай лишаячись поза свідомістю носіїв.

Відповідно, певні сутнісно-властиві явища життєдіяльності представників окремої цивілізації, що є для них звичними, повсякденними, просто випадають з поля зору повсякденної уваги. Їх присутність і специфічність проявляється лише у випадках зустрічі представників різних цивілізацій. Те, що для одних є повсякденним, звичним, для інших виявляється незвичним, специфічним – таким, що потребує особливої уваги.

Дослідження витоків цієї складової міжцивілізаційної, міжкультурної взаємодії висвітлюють суттєву прогалину методологічного апарата "мейнстриму" сучасної економічної теорії. Адже акцент на раціоналізмі "людини економічної", яка намагається мінімізувати витрати та максимізувати результати своєї діяльності, призводить до того, що до розгляду у якості чинників поведінки людини приймається лише один, хоча й важливий, але свідоме – далеко не єдиний рівень регулювання її поведінки.

Проблема у тому, що окрім свідомості діяльність людини регулюється також на рівні безсвідомого, підсвідомого та надсвідомого (табл. 3). І в умовах, коли мова йде про дослідження міжцивілізаційної взаємодії, ігнорування цих рівнів призводить до втрати ключових складових визначення цивілізаційної специфіки поведінки суб'єктів глобальної взаємодії.

Рівні	Інструменти регулювання
Свідоме	Потреби, інтереси (на що спрямовано нашу дію, що); знання, вміння (як ми діємо, як)
Підсвідоме	Потреби (відшліфовані до рівня навичок, що); стилі мислення, навички, цінності, інститути (як)

Безсвідоме	Фізіологічні потреби (що); інстинкти, колективне без свідоме, архетипи, етносні цінності, стилі мислення (що, як)
Надсвідоме	Інституції (норми соціальної взаємодії, що, як)

Ще однією важливою характеристикою культури, ігнорування якої у зв'язку з трансформаційними перетвореннями на пострадянському просторі призвело до вкрай важких наслідків, є системна цілісність, взаємодоповнюваність, взаємозалежність, співвіднесеність, співмірність, комплементарність елементів культури.

Відповідно, намагання штучно виключити певні з них, запозичити, нав'язати елементи з інших культур, неминуче призводить до виникнення конфліктів між елементами культури, викривлення як сенсу, так і механізмів їх дії, формування інституційних лакун, інституційних пасток. Наслідки їх утворення ми й бачимо в сучасній Україні.

Штучне порушення цілісності культури призводить до того, що вона втрачає притаманну їй здатність до самовідтворення та саморегуляції. Відповідно, ставиться під загрозу ретрансляція в наступні покоління та саме існування цивілізаційної єдності, стрижнем якої й є культура.

Варто також відмітити діалектичну єдність матеріальної та духовної, суб'єктивної та об'єктивної, раціонально-логічної та емоційно-чуттєвої складових культури. Матеріальна складова забезпечує фізичне виживання суспільства. Але вона неможлива без накопичення, ретрансляції та використання духовного досвіду. У ньому концентруються знання про навколишній світ, способи пристосування до нього, засоби його перетворення.

Діалектичність культур як цілісного соціального явища проявляється не лише в протистоянні матеріальної та духовної її складових.

По-перше, вона простежується в одночасному існуванні в суб'єктивній (реалії свідомості конкретного носія культури) й об'єктивній (соціальна матеріалізація культурного досвіду) формах. Суб'єктивна форма невід'ємна від об'єктивної, оскільки, з одного боку, саме сприйняття особистістю феноменів світу, що її оточує, як явищ культурних неможливе без попередньої соціалізації суб'єкта, засвоєння ним "об'єктивованих" досягнень людської культури. З іншого – об'єктивація культурного досвіду можлива лише як результат об'єднання культурного досвіду, що існує в суб'єктивній формі. Та й проявляється він у свідомості конкретних суб'єктів. Діалектика протистояння об'єктивного та суб'єктивного в культурі є основою ще однієї форми суперечності. Кожний культурний феномен, в тому числі й інститути, як елемент культури має самотійне буття. Саме воно й виділяє його з безмежного моря інших явищ культури. Але ця самотійність завжди обмежена його включеністю в цей світ за формою та функціями, що він виконує. Як частина Системи культурний феномен приєднаний до багатоманітних зв'язків і відношень, комплементарність яких формує першу відправну умову його існування.

По-друге, специфіка фізіології мислення людини втілюється в двох протилежних механізмах орієнтації людини в середовищі буття та похідних від них двох протилежних типах культурного досвіду – раціонально-логічного й емоційно-чуттєвого. Як наявність двох, оснований на різних принципах обробки інформації, півкуль головного мозку, що комплементарно доповнюють одна іншу, є передумовою становлення власне людського мислення, так і диференціація типів культурного досвіду забезпечують формування цілісної людської культури. Ця діалектичність знаходить підтвердження та розкриття в концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна. Вчений, дослідивши соціокультурну динаміку еволюції цивілізацій майже за п'ять тисяч років, виділяє ряд проміжних і два протилежні типи культурної ментальності – чуттєву й ідеаціональну. У табл. 4.4 розглянуто основні характеристики обох типів культурної ментальності й однієї з проміжних – ідеалістичної культурної ментальності, яка в рівній мірі втілює якості обох.

Ця діалектичність знаходить підтвердження та розкриття в концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна. Вчений, дослідивши соціокультурну динаміку еволюції цивілізацій майже за п'ять тисяч років, виділяє ряд проміжних і два протилежні типи культурної ментальності – **чуттєву й ідеаціональну**. У табл. 4 розглянуто основні характеристики обох типів культурної ментальності й однієї з проміжних – ідеалістичної культурної ментальності, яка в рівній мірі втілює якості обох.

Основні елементи	Типи культурної ментальності		
	Ідеаціональна	Ідеалістична	Чуттєва
1	2	3	4
1. Реальність	Остання реальність, вічна, нечуттєва, трансцедентна	І та, й інша приблизно однаково представлені	Чуттєва, емпірична, матеріальна
2. Основні потреби і цілі	Духовні	І ті, і інші приблизно однаково представлені	Різноманітні та надзвичайно чуттєві
3. Спосіб задоволення	Головним чином самовдосконалення	Обидва способи	Головним чином перетворення навколишнього середовища
4. Активність	Інтровертна	Обидва типи однаково представлені	Екстравертна
5. Знання	Розвиває розуміння та пізнання духовних,	Обидва типи однаково	Розвиває науки про природні

	нематеріальних явищ і переживань; формує мистецтво виховання й удосконалення внутрішнього життя людини	представлені	явища та технічні винаходи; веде до розвитку техніки, перетворення оточуючої людини фізичної реальності
6. Істина, її категорії, критерії та методи її досягнення	Заснована на внутрішньому досвіді, інтуїції, «одкровенні», пророцтві	Обидва способи однаково акцентовані (схоластика)	Заснована на спостереженні, вимірюванні, експерименті за допомогою зовнішніх органів відчуттів, логічного аналізу
7. Моральні цінності та системи	Абсолютні, категоричні, вічні та незмінні	Обидва типи однаково представлені	Відносні, чуттєві, утилітарні; максимум щастя для більшості людей; мораль розумного егоїзму
8. Соціальні, практичні цінності	Неминуці, ведуть до останньої реальності; багатство, земний комфорт – негативні, не мають цінності, акцент на жертвності	Обидва типи однаково представлені	Усе, що приносить радість, насамперед – багатство, комфорт; у них – основа престижу; принцип розумного егоїзму

Чуттєва культурна ментальність властива народам Заходу, визнає первинність матеріальної, емпіричної реальності, яку можна відчутти на дотик, націлює людину на активність у ставленні до світу.

Ідеаціональна культурна ментальність більш властива народам Сходу, націлюючи людину на задовільнення духовних потреб передусім шляхом самовдосконалення.

Ще одну цікаву модель діалектичного протиставлення складових культури (культури провини та сорому) запропонувала Р. Бенедикт. В її основі – протилежність засад ставлення людини до соціальних зобов'язань.

Культура провини – комплекс соціально-етичних поглядів, згідно з якими особисте усвідомлене ставлення людини до оточення, відносини з ним і поведінка регулюються внутрішніми моральними нормами та загрозою покарання за їх порушення. Цей тип культури характерний для західних суспільств. Її витоки містяться в християнському світогляді.

Культура сорому – комплекс соціально-етичних норм, згідно яким ставлення людини до оточення, взаємовідносини з ним і поведінка свідомо або несвідомо регулюються настановами про місце, обов'язки та роль людини в суспільстві, відповідальність перед іншими. Ці настанови накладаються її походженням і дуже рідко піддаються змінам в результаті свідомої діяльності самої людини, будучи засвоєваними в процесі соціалізації на некритичному рівні. Характерна для народів Сходу.

Чому культури та цивілізації відрізняються одна від іншої? Першочергового значення тут набуває природне середовище господарювання.

Основні його складові (географічне розташування, ландшафт, клімат, ґрунтові, водні, мінеральні, біологічні ресурси) різні за стабільністю та незмінністю своїх характеристик. Відповідно, людина в своїй діяльності пристосовується до їх особливостей. Найбільш ефективні алгоритми взаємодії передаються від одного покоління до іншого, перетворюючись на елементи культури. У процесі формування цивілізаційної специфіки важливу роль відіграють соціальні характеристики (комунальність/некомунальність) матеріально-технологічного середовища.

Некомунальність передбачає можливість технологічної розпорошеності, уособленості найважливіших елементів матеріальної інфраструктури, можливість їх самостійного функціонування та часткового використання. На противагу, **комунальність** – це характеристика матеріальнотехнологічного середовища, яка передбачає необхідність використання матеріально-технологічного середовища як єдиної неподільної системи, частини якої не можуть бути відособлені без загрози її розвалу.

Ключову роль у формуванні відповідних соціальних характеристик матеріальнотехнологічного середовища господарювання відіграють міра його різноманіття та рівень ризиків, пов'язаних із веденням господарчої діяльності

Р. Бенедикт на певній території. Надмірні однорідність або різноманіття ускладнюють умови ведення суспільного господарства, породжуючи необхідність посиленої координації та взаємодії. І навпаки,

помірне різноманіття середовища створює оптимальні умови для уособленого господарювання. Так само невизначеність, зумовлена ризиками,

пов'язаними з суровим кліматом, різкими коливаннями температур, загрозами посухи або повені, цунамі або виверження вулкану, нестачею

певних ресурсів, зовнішніми загрозами, породжує необхідність перерозподілу стратегічних ресурсів, створення певних суспільних запасів, відповідно, й посиленої соціальної координації суспільного життя.

3. Цінності та цивілізаційна специфіка інститутів господарювання.

Наступна складова національного менталітету – ціннісні відношення. Під цінністю ми розуміємо стабільне, об'єктивоване навколишньою реальністю, суб'єктивно-психологічне ставлення особистості до навколишнього світу, що визначає світогляд, націленість, характер і форми господарської діяльності людини. Структура цінностей включає: працінності первісної общини – як основу етосних цінностей (колективні архетипи, безсвідоме); індивідуальні естетичні цінності (проявляються на підсвідомому рівні); індивідуально-колективні моральні цінності (можуть проявлятися на підсвідомому та свідомому рівнях); групові релігійні, політичні, правові цінності (можуть проявлятися на підсвідомому або свідомому рівнях); інтегровані художні, господарські й екзистенційні цінності (свідоме, підсвідоме).

Складові ціннісної системи. Особливе місце та роль у системі ціннісних відношень займають релігійні цінності. Якщо політичні та правові цінності виражають інтереси окремих класів, соціальних верств, груп суспільства, мають перехідний характер, то релігійні цінності поєднують своїх носіїв на постійній основі, передаються з покоління в покоління. У результаті релігійні цінності у визначальній мірі впливають на характер, націленість, змістовність господарської діяльності представників певних цивілізацій і культур. У свою чергу, політичні цінності визначають форми її організації. Поширеність основних релігійних конфесій дозволяє говорити про релігійні цінності як ту основу, що формує спільні для всього народу норми буття. М. Вебер поділяє світові релігії на три узагальнених типи за способом ставлення до "світу". Витоки відмінностей релігійних традицій вчений пов'язує з тим, які соціальні групи спричинили вирішальний вплив на їх формування. В іудаїзмі ними стало ще не відірване від практичної діяльності духовенство; в первинному християнстві – пов'язані з сільським господарством соціальні низи суспільства; в католицизмі – духовенство як особлива соціальна група; в протестантизмі – бюргерські шари суспільства; в ісламі – групи, пов'язані з військовою справою; Архетипічні етоси, Індивідуальні естетичні, Індивідуально-колективні, моральні: Групові політичні, Інтегративні екзистенційні, Групові релігійні, Групові правові в індуїзмі та буддизмі – інтелектуали; в конфуціанстві – політичне чиновництво, бюрократія. Відповідно, буддизму й індуїзму властиве відречення від світу; конфуціанство – вчення пристосування до нього; для іудаїзму, християнства й ісламу характерним є потяг до оволодіння світом.

Для розвитку ринкової економіки особливе значення має співвідношення цих основ світосприйняття з рівнем індивідуальної відповідальності за вчинки у повсякденному житті. Для буддиста свобода в об'єднанні з відмовою від окрім співвідношення індивідуалізм/колективізм, досліджують такі характеристики національних культур господарювання, як відношення до правил, допустиму інтенсивність проявлення емоцій в діловому спілкуванні, межі "дифузності", взаємопроникнення або уособлення окремих сфер життєдіяльності в національних культурах, підґрунтя для

присвоєння соціального статусу, сприйняття часу та природи. Ш. Шварц звертає увагу на відмінності національних культур в аспекті ставлення до влади, досягнень, гедонізму, саморегулювання, універсалізму, доброзичливості, конформності або традиціоналізму, безпеки. Р. Інглхарт – в кінцевому підсумку виділяє такі альтернативи цінностей: традиційні або секулярно-раціональні, виживання або самоактуалізація. Значну увагу привернули результати компаративного аналізу культур Г. Хофстеда.

Національні культури порівнюються ним за мірою індивідуалізму, дистанції відносно влади (параметр, який співвідноситься з поняттями демократизм – авторитаризм), запобігання невизначеності (характеристика, близька поняттю "традиціоналізм"); за мірою мужності (маскулінність) або жіночності (фемінінність); короткострокової або довгострокової орієнтації в часі, потворства своїм бажанням або стриманості. Ми розглянемо більш детально зміст основних характеристик, за якими Г. Хофстед досліджує національні культури. Результати компаративних досліджень цінностей національних культур господарювання можна проілюструвати на прикладі досліджень цього автора. Вони почалися ще в 70-х р. ХХ ст. на замовлення корпорації ІВМ, мали прикладний характер і були покликані визначити передумови відмінностей моделей корпоративного менеджменту в філіях корпорації, розташованих у країнах світу, що мали свої цивілізаційне забарвлення. Розшифруємо основні критерії порівняння, які обрав вчений.

Співвідношення індивідуалізм/колективізм – відбиває переважну схильність до сприйняття особистістю себе як індивідуальності або частини групи:– індивідуалізм. Дистанція влади – міра нерівності в розподілі влади в суспільстві, що сприймається його членами як нормальна: – висока. Мужність (маскулінність) – переважна схильність суспільства до таких цінностей, як рекорди, героїзм, наполегливість у досягненні мети, матеріальний успіх і т. п.: висока. Жіночність (фемінінність) – переважає схильність до вибудови рівних відносин, готовність до компромісів, скромність, турбота про ближніх, затишок, якість життя тощо: – висока. Запобігання невизначеності – характеристика соціально-економічної поведінки, що відбиває допустимі межі соціальної нестабільності та двозначності, які сприймаються як нормальні, за яких члени суспільства відчують себе комфортно: – значне. Довгострокова орієнтація (конфуціанський динамізм) – показник, що характеризує готовність суспільства орієнтуватися на майбутнє (стратегія) на протилежність короткострокової (тактичної) орієнтації. Потурання своїм бажанням проявляється як тенденція дозволяти відносно вільне задоволення базових природних людських бажань, пов'язаних із насолодою життям. Стриманість, навпаки, передбачає впевненість у тому, що бажання необхідно стримувати та регулювати соціальними нормами.

Ми вже неодноразово підкресливали, що господарча діяльність ґрунтується на спеціалізації та розподілі праці в суспільстві. Їх специфіка зумовлює формування відмінних форм господарювання. Безумовно, кожна з

них передбачає існування різних форм. Разом із тим, особливого значення набувають пріоритетні форми руху благ, властиві тій або іншій формі господарювання. Акцент на ціннісних характеристиках національних культур дозволяє виявити зв'язок між цінностями та формами руху благ. Пріоритет колективістських цінностей в культурі цивілізації зумовлює зростання значення таких форм руху благ, як дар, трата, редистрибуція, регульований обмін. Пріоритет індивідуалізму – зростання ролі та значення економічного обміну. Варто зазначити, що перехід до постеконічної форми господарювання виявляється пов'язаним зі зростанням значення нееконічних форм руху благ. Дослідження Р. Інглхарта підтверджують, що у суспільствах, які перейшли до формування постеконічної форми господарювання, відбувається певне повернення до цінностей колективної взаємодії.

Цінності зумовлюють прийнятність інституцій. Якщо норма соціальної поведінки не відповідає домінуючим цінностям, то вона відкидається. У свою чергу, інституції, як норми соціальної взаємодії, характеризуються цілою низкою рис:

- 1) це стійкі стереотипи соціальної поведінки;
- 2) інституції спрощують діяльність економічних суб'єктів, адже в певних ситуаціях відпадає необхідність шукати варіанту дії – вони задаються існуючими нормами;
- 3) інституції накладають обмеження на їх діяльність, навіть коли людина не бажає діяти згідно з нормою, вона повинна її дотримуватися;
- 4) вони роблять передбачувану поведінку партнерів, адже ті також повинні діяти згідно з вимогами, що накладаються певними нормами;
- 5) інституції виконують інформаційну функцію. Вони забезпечують нас інформацією про те, як повинні та будемо діяти ми, наші партнери, інші люди в певних ситуаціях;
- 6) вони виконують функцію господарського ресурсу; спираючись на певні норми, економічні суб'єкти вибудовують свою господарську діяльність, а юристи та члени законодавчих органів усю свою професійну діяльність вибудовують на знанні та творенні інституцій (законів і підзаконних актів);
- 7) інституційна система неоднорідна за своєю структурою, включає різного роду неформальні (обряди, традиції, ритуали) та формальні (писані правила, інструкції, укази, закони, конституція держави) норми;
- 8) у створенні інституцій беруть участь економічні суб'єкти, що належать до різних рівнів економіки. Навіть у випадку з формальними нормами недостатньо прописати та затвердити інституцію, необхідно забезпечити механізми інформування та засвоєння громадянами нової інституції; особливу роль у цьому відіграють елітні групи суспільства;
- 9) інституції поєднують елементи добровільності та примусовості в суспільних відносинах. Навіть коли виконання норми вступає в конфлікт з особистим інтересом суб'єкта господарювання (наприклад, сплата податків), він повинен діяти згідно з нормами, адже їх невиконання загрожує

застосуванням до нього санкцій. У випадку з формальними нормами контроль за їх виконанням покладається на спеціальні органи (поліція, органи податкового контролю);

10) інституції комплементарно взаємодіють і взаємодоповнюють одна одну, утворюють інституційну систему, є будівельними блоками, які, скріплюючись цементом цінностей, забезпечують цивілізаційну єдність і цілісність. Саме це зумовлює складність міжцивілізаційних інституційних запозичень, що неодноразово підтверджувалося провалом програм модернізації за західними зразками країн, що належать до інших цивілізацій.

Інститути – організаційні форми соціальної взаємодії, що забезпечують оптимізацію внутрішніх трансакційних витрат відповідно до особливостей завдань, що на них покладаються. На рівні явищного вони проявляють себе як організації, що покликані виконувати певне коло функцій. На сутнісному рівні – стійкі, як правило, фіксовані у часі та просторі організаційні форми, які структурують внутрішні норми відносин співробітників і норми взаємодії з зовнішніми суб'єктами, покликані забезпечити виконання завдань, сформульованих в уставних документах.

Питання для самоконтролю:

1. Якими бувають цінності у суб'єктів господарювання?
2. Назвіть форми соціальної взаємодії.
3. Як Ви розумієте термін «культурна ментальність»?
4. Чим відрізняються одна від одної «культура провини» від «культури сорому»?
5. Назвіть відомі Вам ідеаціональні форми культури?

Лекція 8. Альтерглобалізм та його форми у трансформаційній системі сучасності

ПЛАН

1. Поняття антиглобалізму та альтерглобалізму в сучасній глобалістиці.
2. Історія становлення і розвитку антиглобального руху.
3. Цілі, завдання, принципи, види діяльності, програми альтерглобалізму .
4. Перспективи розвитку альтерглобалізму: внутрішні і зовнішні суперечності антиглобального руху, проблема кінцевої мети і узгодженості дій.

Література: 1, 2, 8, 9, 12, 13, 14, 20, 24.

Поняття і терміни: *антиглобалізм, альтерглобалізм, розвиток процесів інтеграції економік, мережева соціальна організація, глобалізація та ерозія національного суверенітету, цілі боротьби.*

1. Поняття антиглобалізму та альтерглобалізму в сучасній глобалістиці. Антиглобалізм – соціально-політичний рух, який виник наприкінці ХХ ст. і виступає за глобалізацію «знизу» в інтересах громадян. Прибічники антиглобалізму, як правило, не використовують цю назву для самоідентифікації, тому що рух вважає за необхідне не протистояти процесам інтеграції, а змінити пануючу на теперішньому етапі ліберальну капіталістичну форму глобалізації. Основною метою руху є розвиток процесів інтеграції економік, народів і культур на основах демократії, соціальної справедливості, поваги до самостійності та самобутності національно-культурних утворень.

Антиглобалізм об'єднує представників різних соціальних прошарків і груп – від безробітних до представників вищого класу. Спочатку антиглобалізм проявлявся як соціальний рух під час проведення зустрічей міжнародних організацій. Особливо яскраво почав проявлятися з 1999 року. Стихийно утворений рух без загального керівного органу є новою всесвітньою формою суспільної організації. Представляє собою широкий спектр коаліцій різних громадських рухів, а також політичних організацій лівої орієнтації. Включає профсоюзні, жіночі, молодіжні, екологічні, пацифістські та інші неурядові організації й політичні партії (традиційно – комуністи, троцькісти та ін.). Підтримує неформальні зв'язки через Інтернет.

Рух провів цілу низку заходів всесвітнього масштабу. Найвагомішими були демонстрації протесту й альтернативні соціальні зустрічі, організовані під час різного роду нарад та зустрічей міжнародних інститутів (СОТ, МВФ, СБ) у Сіетлі, Вашингтоні, Квебеці, Празі, Брюсселі, Генуї тощо. Позитивна програма антиглобалізму обговорювалась на Всесвітніх соціальних форумах в Порту-Алегрі (2001 і 2002).

Учасники руху вважають, що запропонований світові “згори” теперішній шлях розвитку має тупиковий характер, різко збільшує зло та несправедливість у сучасному світі... і через те вони пропонують свій альтернативний, набагато більш гуманний шлях розвитку. Цей більш соціально справедливий, більш прогресивний у технічному і економічному відношеннях, але перш за все в людському вимірі світ пропонується створити шляхом діалогу, спільного пошуку, шляхом теоретичних досліджень і практичної діяльності всіх країн світу. Теоретичні постулати альтернативного руху перебувають на стадії становлення та зміни. В їхньому розробленні беруть участь лауреати Нобелівської премії, а також відомі вчені такі, як І.Уоллерстайн, С.Амін та інші.

Ідейним родоначальником руху прийнято вважати американського економіста, лауреата Нобелівської премії Джеймса Тобіна, який запропонував стягувати хоча б символічний податок на фінансові спекуляції і спрямовувати отримані кошти на соціальні потреби. При ставці податку в 0,1 відсотка утворюється сума в сотні мільярдів доларів.

Термін “альтерглобалізм” був висунутий самими представниками вищеописаного руху для протиставлення нав’язаному офіційними ЗМІ терміну “антиглобалізм”. Префікс “анти” вказує на повне заперечення глобалізації, що суперечить змісту, методам діяльності та складу учасників глобального руху – противників існуючої моделі глобалізації, які є прихильниками нової ціннісної парадигми, яка істотно відрізняється від пануючої неоліберальної наданням переваги захисту навколишнього середовища перед економічним ростом, співробітництву перед конкуренцією, підтримкою заощадження ресурсів для майбутніх поколінь, зменшенню технологічних ризиків, ширшій участі громадян у прийнятті важливих рішень тощо. Зростання прихильників цієї системи цінностей створило ґрунт для формування альтернативного стилю життя, альтернативної моделі соціальних відносин та вплинуло на підйом нового протестного руху.

Альтерглобалісти віддають перевагу цьому терміну, наголошуючи, що вони взагалі підтримують глобалізацію, але виступають проти тих її форм, які їх не влаштовують. Термін “антиглобалізм” визначає більш широке коло противників сучасної глобалізації і акцентує увагу на її неоліберальному характері.

Альтерглобалізм – всесвітній рух, який ставить за мету змінити основні параметри глобалізації. Являючись спочатку частиною антиглобального руху, альтерглобалізм виокремлюється із загальнопротестного відношення до глобалізації, тобто антиглобалізму. Вперше ідеї альтерглобалізму було розповсюджено у 2001-2002 рр. на соціальних форумах в Порту-Алегрі та у Флоренції. Альтерглобалізм не просто критикує глобалізацію за її негативні наслідки для людства, але й пропонує іншу стратегію глобалізації, котра мала б гуманістичний зміст, провадилася б в інтересах широкого кола учасників й вела б до формування глобального громадянського суспільства.

Альтерглобалізм об'єднує сили, які не приймають ідеологію, форми й наслідки глобалізації, але визнають її об'єктивний характер і висловлюють сподівання на можливість глобалізації з «людським обличчям».

В Енциклопедії глобалізації наведено один термін “antiglobalization movement” і зазначено, що його використовують переважно ті, хто не бере участі в цьому русі, щоб позначити широку мережу тих груп громадян у всьому світі, які виступають проти діючих правил та інституцій, що керують економічною глобалізацією. Термін «антиглобальний рух» виник після масових виступів у Сіетлі, проте він заперечується самими активістами, які стверджують, що налаштовані не на боротьбу проти глобалізації взагалі, але проти “ліберальної глобалізації” чи “глобалізації корпорацій” (corporate globalization). Деякі активісти вважають себе прибічниками іншої глобалізації, тобто учасниками альтерглобалістського руху.

Альтерглобалістські настрої слід відрізнити від «глобалофобії» як критичного сприйняття глобалізації як такої.

Антиглобальний рух є мережевою соціальною організацією, яка має такі риси:

- неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна і/або функціональна кооперація учасників;

- гнучкість, швидка зміна форм і конфігурацій;

- легкість і швидкість створення і розпаду структур, їх абсолютна відкритість для входу і виходу;

- загальнодоступність мережевих ресурсів (у першу чергу інформаційних);

- рівні права учасників мережі, незалежно від їх ролі, масштабу, ресурсного потенціалу;

- антиринкове спрямування;

- унікальність конструктивних властивостей мереж.

Антиглобальний рух керується сукупністю правил, принциповими з яких є:

- інтернаціоналізм руху;

- інтеркласовість і інтерідеологічність;

- антигегемоністський характер.

Відомий український економіст-міжнародник Т. В. Кальченко вважає альтерглобалізм «оберненою стороною» процесу глобалізації, новим типом базової демократії, метою якої є презентація і втілення нових принципів функціонування світової системи, які ґрунтуються на засадах соціального партнерства, соціального захисту та на інституті соціальної держави й реальних демократичних цінностях. Характерними виразниками ідеології альтерглобалізму є різноманітні антиглобальні рухи і організації.

Академік О. Т. Богомолів зазначає, що те, що одержало клеймо «антиглобалізм» в дійсності є зовсім не запереченням об'єктивного процесу світового розвитку, а протестом проти його сучасних форм, які склалися під впливом інтересів провідних індустріальних держав, насамперед США, і не

враховують необхідною мірою проблем решти світу. В літературі стверджується і така думка, що «антиглобальний рух - достатньо широкий і неоднорідний, еклектичний за складом міжнародний суспільний рух, об'єднаний неприйняттям або самого процесу глобалізації, або його форм, негативних наслідків і ризиків для населення світу».

Можна констатувати, що досить часто у науковій літературі терміни “антиглобалізм” та “альтерглобалізм” вживаються синонімічно. При цьому зазначається, що прибічники обох рухів виступають проти актуальної форми розвитку глобалізації – капіталістичної неоліберальної глобалізації.

2. Історія становлення і розвитку антиглобального руху.

Підйом протестного руху проти неоліберальної глобалізації є одним з яскравих проявів соціальної активності в останні два десятиріччя.

Перехід до неолібералізму як стратегії економічного розвитку, здійснений урядами провідних країн Заходу, і перш за все Великобританії і США, з метою подолання економічного спаду та підвищення конкурентоспроможності національних економік на початку 70-х років, відзначився низкою політичних та економічних реформ, котрі передбачали дерегуляцію соціальної сфери, приватизацію державної власності й скорочення витрат на соціальну сферу. Неоліберальна парадигма стала визначальною також у системі міжнародних економічних відносин. Паралельно здійснювалося посилення регулюючої ролі глобальних інститутів – МВФ, Світового банку і Світової організації торгівлі (СОТ). Значну увагу неоліберали приділяли глобалізації, становленню єдиного економічного, інформаційного, культурного і соціального простору, а також поширенню західних демократичних цінностей у всіх країнах світу та поглибленому впровадженню їх у соціальні структури і суспільне життя. У явищі глобалізації неоліберали бачать наочне підтвердження правоти своєї парадигми, стверджуючої необхідність створення наднаціональних структур – аж до світового уряду (світового управління).

Глобалізація та ерозія національного суверенітету, у тому числі й у вирішенні національних економічних проблем, посилили увагу суспільства до зростання глобальної могутності міжнародних інститутів і впливу ТНК при відсутності прозорості та звітності в їхній діяльності. Зміцнення неоліберального фундаменталізму у світовій економіці та запевнення його прибічників щодо відсутності альтернативи неоліберальній глобалізації стимулювали на початку 90-х років дискусії з питань можливості утворення умов для більш соціально, економічно і екологічно справедливої глобалізації. У дискусіях, що відбулись у багатьох країнах світу, противники глобалізації поступово формулювали спільні позиції з основних проблем сучасного етапу розвитку світової економіки. Сформувалось загальне уявлення про відповідальність міжнародних фінансових і економічних організацій за політичні конфлікти та економічні провали як в окремих країнах, так і в цілих регіонах світу. У суспільній свідомості затверджувалось уявлення про те, що в основі всіх тих проблем, які мала світова економіка й

окремі країни протягом 80-90-х років, – неолібералізм та діяльність міжнародних організацій.

Економічні наслідки неоліберальної глобалізації об'єднали в опозицію до неї найрізноманітніші сили.

Неоліберальні реформи стимулювали активність різних соціальних сил у країнах Півночі. Робочий рух в індустріальних державах протягом 80-90-х років виступав проти приватизації, наступу на права робітників, спаду виробництва, структурних перетворень у промисловості й переведення робочих місць до країн, що розвиваються. Екологи виступали проти СОТ, торгові правила та регулююча діяльність якої негативно впливала на ефективність національного законодавства та заходи в галузі охорони довкілля.

У Північній Америці в ці роки проводилися масові кампанії проти створення на континенті зони вільної торгівлі. Так, у 1988 р. канадські активісти та націоналісти активно протестували проти лібералізації торгового режиму між США та Канадою, вважаючи, що це спричинить скорочення робочих місць, соціальних програм і призведе до втрати культурної ідентичності. Підписання угоди про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі (НАФТА) викликало протести в усіх країнах континенту. Проти угоди виступали як традиційні противники вільної торгівлі (профспілки, націоналісти, екологи), так і нові об'єднання, такі як “Союз захисту відповідальної торгівлі” (Alliance for Responsible Trade), “Громадянська кампанія проти вільної торгівлі” (Citizens Trade Campaign) в США, мексиканська мережа громадянських заходів проти вільної торгівлі (RAMALK).

У країнах Півдня 80-ті роки також були відзначені ростом протестних настроїв – проти економічних криз, спровокованих політикою структурної адаптації (structural adjustment), нав'язаної МВФ, проти зростаючої нерівності між країнами Півдня та Півночі та величезних боргів, які мають країни, що розвиваються. Провали економічних реформ, здійснених згідно з неоліберальними рецептами Світового банку та МВФ, призвели до радикалізації громадянського суспільства і політичних партій у країнах Латинської Америки. Фінансові кризи в Південно-Східній Азії в 1997 р. стимулювали антиглобалістські настрої.

Більшість організацій громадянського суспільства країн, що розвиваються почали активно співпрацювати між собою та розвивати міжнародні контракти з організаціями країн Півночі. Зокрема, в ході переговорів щодо створення зони вільної торгівлі в Латинській Америці паралельно із переговорами міністрів торгівлі і головами урядів в Чилі, Бразилії, Коста-Риці організували “народні саміти”. Такі саміти були організовані активістами країн – учасниць форумів Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) під час зустрічі голів держав та урядів країн АТЕС у Ванкувері та Манілі.

Незадоволення наслідками впровадження у життя неоліберальної моделі глобалізації кристалізувалося у транснаціональний рух протесту, який і одержав назву антиглобалістського або альтерглобалістського. Перші масові виступи проти неоліберальної глобалізації і міжнародних інститутів відбулися у 1997 р. в Парижі проти прийняття Міжнародної угоди з інвестицій, що були організовані рухами і організаціями, які виступають за «глобальне громадянське суспільство»; наприкінці 1999 р. в Сіетлі проти розширення сфер діяльності СОТ. Ці акції протесту стали демонстрацією здатності соціальних рухів ефективно протистояти єдиним фронтом викликам неоліберальної глобалізації, що нав'язувала країнам та цілим континентам несправедливі правила міжнародної торгівлі, порушуючи права людини і права працівника, негативно впливаючи на навколишнє середовище.

Сіетл став новим етапом в історії соціальних рухів, оскільки об'єднав активістів з різних країн світу, надавши транснаціонального характеру колективним заходам і протесту. November 30, 1999 WTO meeting in Seattle gathered more than 40 000 protestors, over 600 were arrested ('Battle of Seattle'). Результатом критичної оцінки неоліберальної глобалізації та її наслідків стало визнання більшістю учасників соціальних рухів того факту, що вона спричинила виникнення всіх проблем, проти яких вони борються: чи то деградація довкілля, переведення робочих місць у країни з більш низькою заробітною платою, порушення прав людини на напівлегальних підприємствах у країнах, що розвиваються, зростання бідності та нерівності в світі, борги, які ставлять на межу катастрофи численні країни, що розвиваються, тощо.

У відповідь на матеріалізацію світу альтерглобалізмом висувуються широкі гуманні, соціальні, культурні, екологічні гасла – скасування боргів країнам, що розвиваються, встановлення демократичного контролю над фінансовими ринками та їх інститутами, надання права на працю і гідну заробітну плату, вимоги до екологізації виробництва, рівноправ'я між статями, заборона на примусову та дитячу працю, захист прав етнічних меншин і багато інших.

Цілком закономірним з цього приводу є заклик Європейського соціального форуму (ЄСФ) до суспільних рухів цього континенту щодо необхідності боротьби:

- проти неолібералізму;
- проти війни;
- проти расизму;
- проти сексизму і гомофобії;
- за права та «іншу Європу».

Демократичні вимоги антиглобалістів спрямовані на збереження та зміцнення громадського контролю над проблемою вирішення долі людей в країні, регіоні, суспільстві, світі. Саме тому ключовими пунктами їхньої програми є соціальні питання.

У цілому можна зазначити, що альтерглобалізм народився разом з тими негативними наслідками, особливостями, суперечностями і парадоксами, які прийшли у світ разом з глобалізацією на засадах неолибералізму.

3. Цілі, завдання, принципи, види діяльності, програми альтерглобалізму. Своїм завданням учасники руху антиглобалістів вбачають формування суспільної думки, яка б не тільки позитивно сприйняла їхню ідеологію, а й стала фундаментом подальшого просування інтересів антиглобалістів на глобальний рівень. Загальними цілями антиглобалізму є висунення альтернативної концепції побудови світової системи, майбутні учасники якої не претендують на монополізацію прав глобального управління, а керуються в своїх діях існуючою в суспільстві громадською думкою. Як проголошують самі антиглобалісти, їхньою ціллю є «навчати, мобілізувати і надихати людей на активні дії».

Основні принципи антиглобалістів: солідарність, співробітництво і відповідальність; організація на принципах вільної, добровільної і ефективно діючої асоціації; самоорганізація і самоуправління.

Антиглобалістська діяльність організується переважно навколо таких тем:

- 1) анулювання боргів країн Півдня;
- 2) виступи проти діяльності СОТ;
- 3) реформа міжнародних фінансових організацій і прийняття нової Бреттон-Вудської угоди;
- 4) введення податку на фінансові операції.

Основними загальними цілями альтерглобалістського руху є:

- у середньостроковому плані – анулювання або реорганізація і демократизація нинішніх наднаціональних структур (ВТО, МВФ, Всесвітнього банку) забезпечення прозорості в їхній діяльності;

- у довгостроковому плані - розробка альтернативних, демократичних механізмів прийняття рішень з міжнародних проблем, усунення соціальних, економічних, екологічних диспропорцій між державами.

За ідеологічною ознакою рух може розглядатися як:

- 1) протест проти системи, вмотивований етичними міркуваннями;
- 2) виступи за реформу існуючої міжнародної економічної системи і надання їй демократичного, соціального і екологічно орієнтованого спрямування;

3) боротьба за створення альтернативної системи управління в рамках світової економіки;

- 4) радикальні виступи проти капіталістичної системи у цілому.

Прибічники альтернативної глобалізації наполягають на створенні Всесвітнього парламенту, депутати якого мають обиратися прямим голосуванням усіх громадян світу. Прибічники радикальних заходів з подолання неолиберальної глобалізації виступають проти ринкової економіки суспільства споживання, «тиранії торговельних марок», приватної власності.

Борці за «глобальну справедливість» виступають проти деградації навколишнього середовища, руйнації культурної ідентичності та у більш глобальному сенсі проти «комерціалізації» і приватизації світу. Звідси критика в першу чергу спрямовується на діяльність ТНК і фінансових інститутів, що керуються у своїй діяльності виключно короткостроковими цілями максимізації прибутків, нехтуючи соціальними та екологічними нормами й інтересами.

Основними видами діяльності антиглобального руху є зустрічі, демонстрації проти проведення офіційних самітів міжнародних інститутів. Учасники руху проводять «соціальні форуми», на яких аналізується процес глобалізації, обговорюються способи опору та альтернативні пропозиції.

У цілому, етапність дій антиглобалістів може реалізовуватися:

1) у короткостроковій перспективі – шляхом зриву конференцій, зустрічей, заходів наднаціональних організацій та концернів поряд з цілеспрямованим завданням збитків окремим корпораціям, підприємствам через бойкотування, пошкодження майна, хакерські атаки на системи управління;

2) у середньостроковій перспективі – анулюванням або реорганізацією та демократизацією конференцій існуючих наднаціональних організацій і таких, як СОТ, ВМФ, Світовий банк;

3) у довгостроковій перспективі – розробленням альтернативних варіантів прийняття рішень щодо усунення соціальних, економічних, екологічних розбіжностей між державами.

Міжнародний антиглобальний рух організований у вигляді відкритої мережі, яка ґрунтується на альянсі соціальних структур і не має керівної ланки. У широкому спектрі руху представлені такі категорії громадських організацій та верстви населення:

Організації, що займаються вирішенням проблем відносин Північ – Південь, а також висловлюють солідарність і симпатії до визвольних рухів у країнах Близького Сходу, Латинської Америки тощо.

Об'єднання безробітних, представники руху за права жінок.

Захисники тварин та довкілля.

Представники лівих, антифашистських кіл.

Представники анархо-синдикалістських кіл.

Представники кіл «чистих антиглобалістів».

Необхідно зазначити, що останнім часом сформувався державний альтерглобалізм, який реалізується у політиці деяких урядів і лідерів. Між державним альтерглобалізмом і суспільним альтерглобалізмом установилася взаємодія: державні діячі беруть участь у соціальних форумах і підтримують ряд суспільних ініціатив; з іншого боку, державні проекти користуються широкою підтримкою громадських організацій. Суспільний і державний сегменти альтерглобалістського руху взаємозалежні: перший забезпечує другому соціально-політичну підтримку, зокрема електоральну базу; другий може дати першому конструктивну перспективу.

Загальну множину антиглобальних рухів можна представити таким чином.

Програма антиглобалістів передбачає розвиток двох взаємопов'язаних напрямів – трансформістського (зміцнення системи самоуправління) і руйнівного (протидія укріпленню влади корпоративного капіталізму).

Трансформістський напрям антиглобального руху очолюється французькою організацією АТТАК (“За податок Тобіна на користь громадян”), що утворювалась з метою боротьби із спекулятивними переміщеннями фінансового капіталу, охопила своєю діяльністю більш ніж 50 країн світу. Зараз її завданням є обмеження впливу фінансового капіталу і тим самим оздоровлення сучасної капіталістичної системи. Ця структура виступала за рішучу протидію «Багатосторонній угоді про інвестиції», яка, на думку керівника комітету з проблем світової торгівлі руху «Громадянське суспільство», є таємно укладеною між розвинутими країнами з метою координування інвестиційної політики стосовно країн Третього світу. Саме тому навколо АТТАК об'єдналися екологічні, жіночі організації, профспілки. Заклики до зміцнення суверенітету та влади національних держав на противагу транснаціональному контролю лунають з боку організацій з країн Третього світу, а також з боку поміркованого крила антиглобалістів країн світового авангарду [6, с.185-186].

В русі протесту проти неоліберальної глобалізації приймають участь різні за своєю структурою, цілями, тактикою дій і пропозиціям організації. На особливу увагу заслуговує Всесвітній соціальний форум (ВСФ). У січні 2001 р. паралельно з проведенням Всесвітнього економічного форуму в Давосі антиглобалісти з 120 країн уперше провели в місті Порто-Алегро (Бразилія) альтернативний ВСФ, який за авторитетом учасників вийшов на рівень Давоського.

Досить популярним серед антиглобалістів є гасло «зміцнення громадянського суспільства» або «нової громадськості». Таку точку зору особливо відстоюють АТТАК, Селянська конфедерація, соціал-демократи, комунітаристи й троцькісти. Пропонована модель покликана об'єднати систему представницької демократії із широким залученням громадян до прийняття політичних рішень. Передбачається навіть створити суспільні ради з консультативними та дорадчими функціями.

Представники руйнівного крила антиглобалістів вважають плани АТТАК та інших поміркованих альтерглобальних структур реформістськими, утопічними і нездійсненними, оскільки їх реалізація суперечитиме інтересам панівних кіл і груп всередині глобального суспільства. Вкрай лівий альтерглобалізм, значною мірою наслідуючи анархістські традиції, відмовляється бачити в державі нейтральний інститут регулювання і стимулювання розвитку національного добробуту. Він закликає до демонтажу державних структур на користь самоорганізованого суспільства [6, с.187-188].

Сильними сторонами як трансформістського, так і руйнівного крила антиглобального руху більшість науковців визнає швидке реагування на будь-які політичні події і можливість одночасного проведення досить потужних акцій протесту.

Головною ж вадою антиглобального руху стає непродуктивність у довгостроковій перспективі, а також наявність зовнішніх і внутрішніх суперечностей, що несуть небезпеку маргіналізації і навіть розколу руху [6, с.189].

4. Перспективи розвитку альтерглобалізму:

Внутрішні і зовнішні суперечності антиглобального руху, проблема кінцевої мети і узгодженості дій

Перспективи розвитку альтерглобалізму визначаються розв'язанням зовнішніх і внутрішніх суперечностей.

До зовнішніх суперечностей антиглобального руху належать:

◆◆◆ Суперечність між антиглобалістською природою руху та його включеністю до структури глобального капіталізму.

◆◆◆ Суперечність між принципами добровільної асоціації та необхідністю використовувати у своїй діяльності фінансові і політико-правові механізми. Як правило, ця суперечність вирішується таким чином, що функції професійної діяльності, фінансового забезпечення, політичного представництва приймають на себе діючі неурядові та громадсько-політичні організації, які проявляють симпатії до антиглобального руху, тоді як власне рух у своїх діях є відносно незалежним від жорстких обмежень і претендує на відкритість, гнучкість тощо.

◆◆◆ Суперечність між соціально-економічною нерівністю учасників руху та їх рівноправним діалогом і солідарністю. Ця суперечність не тільки створює напругу всередині руху, але й лежить в основі фактичного відторгнення від багатьох антиглобальних дій значної частини потенційно найактивніших учасників. Одним із засобів зняття цієї суперечності стала підтримка з боку представників країн авангарду у вигляді фінансування розвитку руху, забезпечення солідарності з представниками країн Третього світу.

◆◆◆ Суперечність між мережевим принципом організації руху і необхідністю взаємодії зі структурами влади, участю в політичних процесах. Із найпомітніших проявів цієї суперечності слід виділити:

а) залежність багатьох учасників руху від суб'єктів і провідників глобальних трансформацій; б) суперечність між лівими політичними партіями і антиглобальним рухом як таким, що виявляється як в емпірично очевидній боротьбі за включення партій до числа організаторів соціальних форумів, так і у вигляді менш очевидної протилежності масовості, відкритості мережевих структур антиглобалістів і відносно жорсткості, фіксованості членства, ієрархічності структур політичних партій; в) суперечність між необхідністю збереження рухом власної специфіки як відкритої мережі та набуття традиційних організаційно-інституційних форм

задля участі у житті громадянського суспільства та в політичній боротьбі [6, с. 190].

Антиглобальний рух характеризується наявністю таких внутрішніх суперечностей:

◆◆◆ Мережевий принцип побудови руху, який одночасно є його сильною і слабкою стороною.

◆◆◆ Єдність і протилежність руйнівної і творчої сторін діяльності.

◆◆◆ Суперечність між соціальною творчістю унікального суб'єкта (особи, спільноти) та єдиним процесом спільної, узгодженої діяльності.

◆◆◆ Суперечність антиглобалізму як боротьби проти світу відчуження в цілому та сучасними формами влади капіталу (як особливого виду відчуження).

Це, в свою чергу, породжує дві тенденції. Перша набуває виразу в діяльності численних громадських рухів та організацій, які наголошують у власному протестному портфелі на достатньо загальних формах відчуження (які, як правило, кореспондують з глобальними проблемами). Друга реалізується у наголошенні саме на класовій проблематиці боротьби проти експлуаторської сутності капіталу. Звісно, ці дві лінії є тісно пов'язаними, оскільки саме глобальна гегемонія капіталу є «відповідальною» за нинішню гостроту глобальних проблем. Однак і протилежність тут є очевидною - інтеркласовість та інтерідеологічність антиглобалізму як загальної платформи, несхвалення значною частиною учасників руху крайніх форм соціалістичної ідеології суперечать антикапіталістичному змісту дій цих громадських утворень.

Отже, антиглобалізм не є цілісною ідейно-політичною концепцією, яку поділяють представники всіх суспільно-політичних кіл, що прямо чи опосередковано виступають як проти нинішніх форм глобалізації, так і проти окремих її аспектів, методів, використовуваних основними її суб'єктами.

Діяльність ВСФ та АТТАК, трансформація їх у міжнародні політичні організації – якісно новий етап політико-ідеологічних процесів всередині антиглобального руху. Квінтесенцією цих процесів є ідейно-політична боротьба, яку найбільш помірно соціал-глобалістське крило веде з радикальними течіями в надрах руху з метою його консолідації.

У цілому ж формальна та сутнісна сторони діяльності антиглобалістів переконують у тому, що:

Антиглобальний рух як суттєвий політичний феномен існуватиме допоки повноцінні політичні партії і профспілкові організації не вийдуть із стану кризи і не завершать період своєї реорганізації.

Антиглобальний рух спромігся істотно підірвати авторитет традиційних суспільних організацій (партій і профспілок), тим самим значною мірою послабивши їх.

Антиглобалісти не мають чіткого уявлення про цілі та завдання свого руху.

Ті групи антиглобалістів, які на сьогодні є достатньо організаційно оформлені, в ідеологічному плані тяжіють до вже відомих політичних течій.

Антиглобалісти в організаційному плані опинилися в залежності від свого головного організатора – Інтернету, який є підконтрольним глобальному капіталізму.

Водночас альтерглобалізм став впливовою силою, а його протистояння з глобалізмом – основною суперечністю сучасної епохи, у якій в інверсійній формі втілюється природне прагнення до рівноваги. При цьому США як основна країна-глобалізатор працює на зміцнення неоліберальної глобалізації, яка базується на фінансах, в той час як Китай не планує відмовлятися від своєї ролі лідера світу, що розвивається, тобто лідера тієї глобальної більшості, яку не задовольняють існуючі системи глобалізму і мондіалізму, та яка обстоює перехід до альтернативної глобалізації, що базується на стійкому і всеохоплюючому розвитку. Наростання руху протесту проти глобалізму корелюватиметься з кризовими тенденціями у світовій економіці, прогнозованими економістами на початок XXI століття.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке альтерглобалізм?
2. Здійсніть аналіз понять «альтерглобалізм» та «антиглобалізм»?
3. Особливі прояви форм діяльності об'єктів?

Список рекомендованих джерел:

1. Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.
 2. Гальчинський А. С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: Методологічні аспекти / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
Допоміжна
 3. Авксентьева Т., Чорна Н. Політична участь в умовах модернізації українського суспільства / Т. Авксентьева, Н. Чорна // соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Зб.наук.статей (за матеріалами XV Харківських політологічних читань). – Харків: НЮАУ, 2004. – С. 3–5.
 4. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с
 5. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ., ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – 785 с.
 6. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
 7. Дмитренко М. А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко ; НПУ імені М. П. Драгоманова. – Ін-т оперативної діяльності та держ. безпеки. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
 8. Инглхарт Р. Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона]. – М. : Московская Школа Политических исследований, 2002. – С. 106–129.
 9. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32.
 10. Катаев С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації / С. Катаев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 76-81.
 11. Спенсер Г. Синтетическая философия / Гербарт Спенсер [пер. с англ.]. – К. : Ника-Центр: Фирма “Вист-С”, 1997. – 511 с.
 12. Сравнительное изучение цивилизаций : [хрестоматия / сост. ред. и вст. ст. Б. С. Ерасова]. – М. : АСПЕКТ–ПРЕСС, 1999. – 556 с.
 13. Толстоухов А. Глобальна криза цивілізації як криза управління індустріальним суспільством / А. Толстоухов // Вісник. Філософія. Політологія. – 2002. – № 38–41.
- Інформаційні ресурси:**
14. Електронний ресурс <https://www.academia.edu/> – Заголовок з екрану.
 15. Електронная полнотекстовая «Библиотека Ихтика». URL: <http://ihtik.lib.ru>. – Заголовок с екрана.

18. Электронная полнотекстовая «Библиотека Гумер». URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/index_philos.php?mode=author. – Заголовок с экрана.
19. Журнал «Философские науки». URL: <http://www.academyrh.info>. – Заголовок с экрана.
20. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : [монографія] / М. А. Козловець. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с
21. Кукатас Ч. Теоретические основы мультикультурализма / Ч. Кукатас. URL: http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=10227
22. Ушанова И. А. Глобализация и мультикультурализм: пути развития // Вестник Новгородского государственного университета. – 2004. – № 27. URL: <http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf>
23. Хлыщева Е. В. Мультикультурализм и проблема диалога культур // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2009. – № 64. URL: <http://vestnik.stavsu.ru/64-2009/39.pdf>
24. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : пер. з англ. / С. Хантингтон. – М., 2004.

Навчальне видання

Ніколенко Ксенія Вікторівна

Кафедра іноземної філології, українознавства,
та соціально-правових дисциплін

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНОСТІ
Курс лекцій

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 6,5

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50005, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 16.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.